

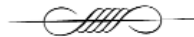
AGÓCS NÁNDOR PHD

agocs.nandor@gmail.com

tanársegéd (ELTE BDPK)

Savariából jöttek

They came from Savaria

ABSTRACT

Around one hundred inscriptions were recovered outside Pannonia mentioning people originating from Savaria. It is quite an abundant source group considering there are currently 247 inscriptions that were recovered on Savarian territory. The presence of Savarians is attested earliest in the twin legions, the *legio I Adiutrix* and the *legio II Adiutrix*. These two legions recruited mainly from cities founded by Emperor Claudius and were transferred in Flavian times to Germania and Britannia respectively. Soldiers who were subsequently transferred to the *cohors XIII urbana* (and plausibly to the *cohors X urbana*) as a grant, likely merited their awards in these provinces. After the 1st century AD no Pannonian recruits are known in the *cohortes urbanae*. In the Flavian era, possibly from AD 71 onwards, Savarian citizens enlisted to the *legio XV Apollinaris* stationed at that time in Camuntum. The unit was led east in AD 113 with the last group of Savarian conscripts. At the end of the 1st century AD several Savarians lived in Rome, who served in the newly established ranks of the *equites singulares Augusti*. By Emperor Hadrian's reign the latest several Savarians are attested amongst the officers of the *cohortes praetoriae*. From the second half of the 2nd century AD we find a handful of Savarians amongst legionary centurions and equestrian military officers as well. Part of the Savarian recruits certainly enlisted in the *legiones Adiutrices* during the course of the 2nd century AD. It was most likely a result of the campaigns of these legions that Savarians are attested in Africa and from the ascension of Emperor Septimius Severus, in Rome. In the Severus era numerous Savarians are attested in the ranks of the *cohortes praetoriae* and the *legio II Parthica*, yet their numbers decline amongst the *equites singulares*. The Savarians who are the subject of this study are mostly descendants of the veterans who established Savaria, themselves being soldiers as well. The majority of civilians leaving Pannonia were following their recruited family member.

KEYWORDS

Savaria, Pannonia, recruitment, migration, Principate, latin epigraphy

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Agócs Nándor (2019): Savariából jöttek. Belvedere Meridionale 31. évf. 1. sz. 100–128. pp.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BARKÓCZI LÁSZLÓ és MÓCSY ANDRÁS az 1972-ben megjelent *Die römischen Inschriften in Ungarns* c. munkájukban 160 darab az egykori *colonia Claudia Savariensium territorium*án előkerült feliratot vagy felirattöredéket közölt.¹ Közel negyven évvel később, 2011-ben TÓTH ENDRE a *Lapidarium Savariense* című összeállításában 238 (függelékben további 6, főként instrumentum) feliratot.² Majd 2013-ban további három, a *Lapidarium Savariense*ből kimaradt, feliratot.

Azonban közel száz olyan *savariai* származású személy ismert, akinek a felirata nem az egykori *Pannonia* területén került elő. Annak ellenére, hogy jelentős számú forráscsoportról van szó, melyek adalékul szolgálnak Savaria történetéhez, összegyűjtésükre és elemzésükre nem került sor.³ Jelen tanulmány ezt a hézagot kívánja betölteni, a *principatus* kori, *savariai*akat említő források összegzéseként. Azonban területi okokból a *savariai* kötődésű lovagi rendű személyek nem szerepelnek a tanulmányban.⁴

A LEGIO I ADIUTRIX SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI GERMANIÁBAN

Alighanem a hispaniai felkelés, majd a sorozatos lázadások hírére, szervezte meg Nero az *italiai* flották katonáiból a *legio classiorum*ot, azonban *iusta legio*vá, azaz valódi reguláris *legio*vá csak Galba uralkodása idején lett *legio I Adiutrix* néven, talán a 68. december 15–21. közötti napok egyikén.⁵ A négy császár évének küzdelmeiből győztesen kikerülő *Vespasianus* 70-ben a *germaniai Mogontiacumba* helyezte át a csapatot, ahol feltehetően egészen 85-ig állomásozott, és legfeljebb csak *vexillatio*it vezényelték el ezen időszak alatt.⁶ A *legio germaniai* jelenlétéről számos forrás tanúskodik,⁷ ezek jelentős részét a téglabélyegek képezik, ám tizenhat olyan

¹ Ami részben az évvel korábban megjelent RSS corpuson alapult.

² TÓTH 2011.

³ DOBÓ ÁRPÁD munkája természetesen tartalmazza az addig előkerült *savariai* vonatkozású emlékeket is, de inkább egy forrásgyűjteményről van szó (DOBÓ 1975). Ráadásul művének megjelenése óta több mint 40 év telt el, s azóta nőtt a források száma is.

⁴ Hozzájuk lásd AGÓCS 2018. EQ 19. 93–93., EQ 25. 100–101., EQ 32. 104–110, EQ 33. 111–114., EQ 50. 132., EQ 54. 136–137.

⁵ LÖRINCZ 2001. 152. De biztosan még 68. december 22. előtt, minthogy ezen a napon több diploma (RMD III, 136; CIL XV, 7–9) is kelt a *legio I Adiutrix veteranusai* számára.

⁶ LÖRINCZ 2001. 152.

⁷ Számos, a *legio* egyes *centuriái* által állított építési tábla: CIL XIII, 6836–6845; CIL XIII, 11846; AE 1978, 563, AE 1978, 561.

felirat ismert,⁸ ami *origo* megjelölést tartalmaz és legénységi állomány tagjait említi. Ezek szerint a flottához képest teljesen új alapokra helyezték a toborzást.⁹

Tizenhárman *claudiusi* alapítású városokból; hatan a *pannoniai colonia Claudia Savariából* (AE 2013, 1125 – *domo Saver* [sic!]; CIL XIII, 6825 – *Sava*; CIL XIII, 6829 – *Sav*; CIL XIII, 6850 – *Sava*[ria]; CIL XIII, 11847 – *Sav*; CIL XIII, 6832 *Savar*[ia]), négyen a *dalmatiai Aequumból* (CIL XIII, 6833 – *Aequo*; CIL XIII, 6830 – [Ae]q[u]o; CIL XIII, 6831 – *Aeq*; CIL XIII, 6828 – *Aequ*), hárman a *thraciai Apri/Aprusból* (AE 2012, 990 – *domo Cla Apro*; CIL XIII, 6826 – *Apro*; AE 1979, 428 – *Apro*) származtak.

A másik három ismert *origójú* személy származása igen változatos képet mutat. Egyikük, az *aequumiakhoz* hasonlóan, *dalmatiai* volt, ugyanis a *Caesartól* i.e. 48-ban *municipium*, majd utóbb *Augustustól* *colonia* rangot nyert *Iaderből* (ma Zadar) származott (ILS 2277 – *Iader*). Míg egy másik egy régi római *coloniából* *Caesar* idején *municipiummá* lett *Veronában* született (AE 1900, 71 – *Veron*), érdekes módon honfitársai *Savaria* alapításában is részt vettek.¹⁰ A harmadik személy miként *Quirina tribusa* mutatja, egy *flaviusi municipiumból*, a *hispaniai Arcobrigából* (*Arc*[ob] – AE 1979, 430) származott. Ő vélhetően nem születésétől fogva volt a polgárjog birtokosa, hanem a legkorábban 73/74-ben *Vespasianus* és *Titus* által a *ius Latii* „egész” *Hispaniára* való kiterjesztésének köszönhető újpolgár volt.¹¹ Neve alapján ő lenne az egyetlen, aki esetlegesen polgárjogot nyert egykori flottakatoná volt.

A savariaiak esetében tizennégy év a leghosszabb ismert szolgálati idő, ezt egy *aequumi* és egy *aprusi* katonáskodása múlja felül, kettő illetőleg három évvel. Tekintve, hogy a feliratok legkésőbb 85-ben készülhettek, ezek a katonák, és alighanem korábban elhunyt bajtársaik is, már a *legio Germaniába* kerülése előtt is az egység kötelékében szolgáltak, vélhetően az egység helyzetét rendező *Vespasianus* már velük töltötte fel a csapatot. Ez alól csak az *Arcobrigából* származó katona képez kivételt, aki inkább már *Germaniában* vagy *Britanniában* szerzett veszteségek pótlására érkezhetett. Ugyancsak ezt erősítheti az is, hogy a *Carnuntumba* helyezett *legio XV Apollinaris* számára feltehetően 71-től már helyből, *Pannoniából* soroztak, így ekkortól a *savariai* újoncokat is már csak ezen egység soraiban találni. Sőt talán a jelentkező *iaderiek* és *aprusiak*at is ide irányították át, legalábbis egy felirat ezt támasztja alá.¹² Az persze már nem megállapítható, hogy *legio* egyes alegységei is vegyes összetételűek voltak-e.

⁸ Illetve ismert egy további felirat (AE 1978, 563) is, amin biztosan szerepelt *origo* megjelölés, azonban a hordozó töredékessége miatt még nem sikerült kivenni a település nevét; az bizonyos, hogy az illető a *Sergia tribus* tagja volt.

⁹ A 68. december 22-én kiadott diplomák egy *syriai* (*Surus* – CIL XVI, 8 – a tanúk között *syriaiak* *Apameából* és *Antiochiából*), egy *phrygiai* (*Phrygius* – CIL XVI, 7 – a tanúk szardíniaiak), egy szardíniai (*Sardo* – CIL XVI, 9 – a tanúk szardíniaiak), egy *thraciai* (RMD III, 136) katona számára készültek. Bár a *ravennai* és *misenumi* flottában már igen korán szolgáltak *pannoniaiak*, számuk nem volt jelentős, ráadásul *savariaiak* egyáltalán nem voltak köztük (STARR 1941. 75.; REDDÉ 2000. 187.; ACRUDOAE 2012. 153–154.).

¹⁰ Ismertek ugyanis *Savariában* (RIU I, 56), illetve *Carnuntum* környékén (AE 2013, 1239; AE 1929, 200) letelepedett *veronai* származású *veteranusok*.

¹¹ ALFÖLDY 2001. 250.

¹² AE 1978, 632.

A LEGIO II ADIUTRIX SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI BRITANNIÁBAN

A savariaiak *Pannonián* kívüli jelenlétéről tanúskodó legkorábbi ismert emlék egy, jelenleg a *British Museum*-ban őrzött sztélé (Inv. 1853,1108.1), ami az egykori *Lindum* (ma *Lincoln*) területén került elő még 1849-ben.¹³ *Titus* fia, a *Claudia* tribusbeli, *savariai* (*Sav*) *Titus Valerius Pudens*, a *legio II Adiutrix pia fidelis* 30 éves korában (vagy akörül) elhunyt katonája emlékére állította örököse. A vízszintes záródású sztélé orommezéjének *tympanon*ját egy faragott szigony és két, azt közre fogó delfin alakja díszíti. A feliraton *Pudens* letöltött szolgálati idejét is feltüntették, azonban a felirat sérültsége miatt nem megállapítható, hogy [V]I vagy [X]I év volt ez. A *legio* felállítására vagy *Nero* uralkodásának végnapjaiban került sor, *iusta legio*vá azonban csak *Vespasianus* uralkodása alatt vált, annyi bizonyos, hogy ez még 70. március 7. előtt történt.¹⁴ A legénység magvát a *misenumi* és *ravennai* flották katonái képezték, a *legio* ezen örökségét szimbolizálja a *Pudens* sztéléjén is látható, fentebb említett ábrázolás.¹⁵ *Pudens* azonban aligha szolgált tengerészként, vélhetően az újonnan felállított *legio* frissen toborzott katonái közé tartozott. Az egység részt vett a *batus*-felkelés leverésében, majd 71-ben *Britanniába* került, ahol alighanem *Lindum*-ban állította fel elsőként táborát, majd 76/77-ben *Devába* (ma *Chester*) helyezték át.¹⁶ Ennek megfelelően *Pudens* 6 évet, s nem 11 évet szolgálhatott, tekintve, hogy akkor már *Devában* temették volna el. *Pudens* sztéléjével együtt összesen 15 *britanniai* feliraton szerepel a *legio II Adiutrix pia fidelis* neve. Az egyik feliraton¹⁷ egy *centurio* sorolta fel azokat a csapatokat, amelyekben szolgált, azonban aktuális tisztségét alighanem a *legio XX Valeria Victrix*-ben viselte, így ez az emlék kírja a többi sorából.

A többi 13 azonban *Pudens* egykori bajtársainak állított emléket, kivétel nélkül sírsztélék, többségük *Devában*, vagy a környékén került elő. Eredendően alighanem mindegyik feliraton szerepelt a katonák *origója*, azonban a sztélék töredékessége miatt ez három feliraton (RIB 481, 483, 485) már nem olvasható. Nyolc személy különféle *claudiusi* alapítású városokból származott; négyen¹⁸ (RIB *Apro* – RIB 475, *Apro* – RIB 476, [A]*pro* – RIB 477, *Apro* – RIB 484) *thraciai* *coloniából*, *Aprus*/*Apriből*,¹⁹ egy személy (*Cele*[i]*a* – RIB 479)²⁰ *noricumi municipiumból*, *Celeiából*, hárman²¹ pedig *savariai* születésűek voltak (*Savar* – RIB 480, *Sav* – 546, *Sava*[ria] – 547).²² Talán velük szolgált egy *virunumi* (*Viruno* – RIB 531), egy *aequumi* (*Aequo* – RIB 486) és egy *vei*i ([*Veis*] – RIB 487) származású személy is, de lehetséges, hogy ők már a *legio XX Valeria Victrix* katonái voltak.

¹³ CIL VII, 185; ILS 2278.

¹⁴ LÖRINCZ 2000b. 160.

¹⁵ LÖRINCZ 2000b. 160.

¹⁶ LÖRINCZ 2000b. 160–161.

¹⁷ RIB 203.

¹⁸ Egy további személy ismert még, azonban az ő felirata *Apr*-ban került elő, a többiekkel ellentétben nem szolgálati ideje alatt hunyt el, hanem hazaköltözése után, kiszolgált katonaként: AE 1974, 581 – *D(is) M(anibus) s(acrum) | [Ca]ssius Rufi[nus] vet(eranus) leg(ionis) II | [Adiut]ricis mili[tavit] annos XXV | [---] vixit ann[os] Apr(ensis) h(ic) s(itus) e(st)*. A *legio* egy *veteranusa* (RIB 478 – *C[aius] Valerio | Crispo | vet[er]ano | ex leg[ione] II | Ad[iutrice] Pia | [fidelis] ---*) ellenben *Deva* környékén telepedett le, azonban *origója* nem ismert. Illetve még két, *Claudia* tribusbeli *Valerius* felirata (RIB 540, 541) ismert, róluk nem eldönthető, hogy katonák voltak-e.

¹⁹ *Apr*-hoz lásd Eck 1975.

Azonban további három személy biztosan a *legio II Adiutrix* katonája volt; egy a még *Varro Murena* által i.e. 25-ben alapított *Augusta Praetoriát* (ma Aosta, Olaszország) (*Augusta* – RIB 482), egy másik pedig a *caesari* alapítású *Forum Iuliit* (*Foro Iuli* – RIB 157),²³ egy harmadik *Lugdunumot* (ma Lyon, Franciaország) (*Lug* – RIB 253) jelölte meg származási helyeként.

Bármikor is jött létre a két *testvérlegio*, felállításukat egy kényszerhelyzet szülte, az egység magvát képező flottakatonák viszont vélhetően nem tették ki a helyzethez szükséges feltöltöttséget. Feltehetően ezért toborozták a katonák többségét a claudiusi városokból (*colonia Claudia Aequensium*, *colonia Claudia Aprensium*, *colonia Claudia Savariensium*, *municipium Claudium Virunensium*, *municipium Claudium Celeiensium*), ahol felnőtt az első, szinte *italicus* generáció, de ez nyilván sem *Savariában*, sem a többi városban nem volt akkora létszáma, hogy egyedül elegendő katonát tudjon kiállítani, részben ezért is több város szülőttei alkották a *legio* legénységét.

Nagyon bizonytalanul kapcsolható ide *Marcus Virius Marcellus (Savar)*, aki a 71-ben, a *classis Misenensis*ből több mint 26 év után *centurióként* leszerelő *Liccaius, Birsus* fia számára kiadott katonai diploma²⁴ egyik hitelesítő tanújaként²⁵ szerepel. Ha helyes a szöveg bevett feloldása²⁶ *dec(urio) leg(ionis)*ként szolgált, ez a kifejezés rendkívül ritkán fordul elő az ismert felírtos anyagban, alighanem a *legio*hoz tartozó lovasság tisztjeinek a megnevezése volt, de miként a *legio*k lovasságáról, a *decurio*król is meglehetősen kevés információ áll rendelkezésünkre.²⁷ Amennyiben *Marcellus* valóban valamelyik *legio*ban szolgált, úgy ekkoriban elsősorban a két *Adiutrix*, illetve a *XV Apollinaris* jöhet számításba, de előbbiek a valószínűbbek a flottához való szorosabb kötődésük miatt.

A COHORTES URBANAE SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI²⁸

Miként arra a *cohors XIII urbana* neve is utal, eredendően a Városban, azaz Rómában állomásozott, azonban később átkerült előbb *Carthagóba*, majd *Lugdunumba*.²⁹ Egy 2016-ban publikált katonai diploma lett az egység *Africa proconsularis*ban való jelenlétének jelenleg ismert legkorábbi

²⁰ Az bizonyos, hogy *legio XX Valeria Victrix* soraiban is szolgáltak *celeia*iak (*Cel* – RIB 498), ezért egy *celeia*i katona töredékes sírfelírata (*Celeia* – RIB 504) esetében nem eldönthető, hogy a *legio II Adiutrix*, vagy *legio XX Valeria Victrix* szerepelt-e rajta.

²¹ Talán van egy negyedik, nagyon töredékes felirat (RIB 3174) is.

²² *Apri* esetében csak feltételezhető, hogy *deductios colonia* volt (ECK 1975. 299.).

²³ Ez a felirat *Aquae Sulis* (Bath) területén került elő.

²⁴ RMD IV, 204.

²⁵ Az ezen okmányon harmadikként említett *emonai C. Marcius Nobilis* egy másik katonai diplomán (RMD II, 79) első tanúként is szerepel. A többiek jelenleg nem ismertek más forrásból.

²⁶ MIŠKIV 1997.

²⁷ BREEZE 1993. 68–70.

²⁸ Az egység tagjai *Tiberius* alatt is kizárólag *italicus*ok közül kerültek ki, és bár a *cohortes urbanae* kevés katonája tüntette fel *origóját*, mégis úgy tűnik a későbbiekben is főként észak-italiai származású katonák tették ki a legénység jelentős részét. Csak római polgárjoggal rendelkező személyek lehettek az egység katonái, így csak már a kellően romanizálódott területekről sorozták a csapat és a többi városi *cohors* tagjait (FREIS 1967. 50–62.).

²⁹ FREIS 1967. 28–36., RICCI 2011. 494–496.

³⁰ ECK – PANGERL 2016. 176.

bizonyítéka.³⁰ Az okmányt 79. június 11-én, azaz még *Vespasianus* uralkodása idején, állították ki *Lucius* fiának, a *Claudia tribus*ból való *aprusi* (*Aprens*) *L. Valerius Celer*nek. Érdekes módon *Celer* ugyanabból a thraciai *coloniából* származott, ahonnan a *legio I és II Adiutrix* több katonája is. És miként ezen egységekben, a *cohors XIII urbaná*ban is szolgáltak *savariai* származásúak is. Az *aprusi Celer*rel, még a filiait tekintve is, azonos nevű, ám origo megjelölése szerint *savariai* (*Savariens*) *Valerius Celer* 85. május 30-án kiadott diplomájával nyert elbocsájtást az akkor *Africa proconsularis*ban állomásozó egységből. Az okmány lelőhelye ismeretlen, így még csak következtetni sem lehet, hogy a *pannoniai Celer* végül hol telepedett le. Ugyanezen a napon³¹ szerelt le *Lucius* fia, a *Claudia tribus*beli *Lucius Flavius Sabinus* (*Savariens*) is, az egységet megnevező rész nem maradt meg, de igen valószínű, hogy esetében is a *cohors XIII urbaná*ról van szó.³² Az okmány hitelesítője 5 *sisciai* és 2 *sirmiumi* polgár volt, meglepő módon maga az okmány is utóbbiak városának territoriumán, a mai *Sremska Mitrovica* területén került elő. Így jó eséllyel *Sabinus* a környéken töltötte a leszerelés után hátralevő éveit. Másként áll a helyzet *Lucius* fiával, a *Claudia tribus*beli *Lucius Valerius Longinusszal*, aki noha *savariai* (*Savar*) születésű volt, és megjárta *cohors XIII urbaná*t, földi pályafutását *Aquileiá*ban fejezte be, az itt előkerült síremléke szerint.³³ Ennek elkészítéséről saját maga gondoskodott még életében, s feliratán lehetővé tette, hogy szabadosai³⁴ és azok leszármazottai számára is, hogy oda temetkezzenek. Nem tudni, hogy volt-e bárkije, mindenesetre feliratán nem nevesítette egyetlen hozzátartozóját sem. Adódik a kérdés, hogy miként kerülhettek az egység kötelékébe; a korábbi kutatás ezen katonák *origo* megjelölését fiktívnek vélte, és egykori flottakatonáknak tartotta őket.³⁵ *Lucius Flavius Sabinus gentiliciuma* valószínűleg nem *Flavius* kori császári polgárjogadományozás eredménye, lehet, hogy abból a terbélyes gensből származott,³⁶ amiből a *Flavius* császárok is, akik igencsak büszkén hirdették szabin származásukat. Persze emellett lehetséges lenne, hogy egykori Dráva–Száva közötti *pannoniai törzsből* származó *peregerinus*ből lett flottakatonává, majd valamely kivételes tettének köszönhetően *urbanicianus*sá. Ugyan ez magyarázná azt, hogy miért is *Sirmium* környékén került elő a katonai diplomája. Ez az elképzelés az *aprusi Celer* diplomájának fényében már nem valószínű,³⁷ sokkal inkább arról lehetett szó, hogy olyan egységben, főként legióban, katonáskodtak, ami a polgárháború idején *Vespasianus* oldalán szállt síkra.³⁸ Az *aprusi Celer* honfitársai, illetve a *savariaiak* jelenléte is csak két egységben mutatható ki, ezek pedig a fentebb

³¹ Miként B. PFERDEHIRT *savariai Celer* diplomájának (RMD III, 139) újraközlésekor (RMD IV, 213, RGZM 5) rámutatott, az okmányon szereplő két *consul suffectus*; *L. Aelius Oculatus* és *Q. Gavius Atticus* a kutatás korábbi vélekedésével ellentétben, nem *Vespasianus* uralkodása idején, hanem 85-ben viselte hivatalát. Innen következett, hogy *Sremska Mitrovicá*ban napvilágot látott töredék is ugyanazon a napon (85. május 30.) került kiadásra.

³² ECK – PANGERL 2016. 177–178.

³³ I–II. század (LETTICH 2003. Nr. 175.)

³⁴ A felirat utolsó sora vagy *lib(ertis) lib(ertabus)q(ue) post(eris)q(ue) eor(um)*, vagy *lib(eris) lib(ertis)q(ue) post(eris)q(ue) eor(um)*.

³⁵ BÉRARD 2015. 54.

³⁶ Akár *Vespasianus* felmenőinek valamelyik szabadosától is származhatott. Legalábbis előbbi *reatei* eredetű családjában, a származásukra utaló, *Sabinus* igen gyakran viselt *cognomen* volt. Ha *Vespasianus*tól kapta volna a polgárjogát, akkor alighanem vele azonos *praenomen* viselt volna.

³⁷ ECK – PANGERL 2016. 178.

³⁸ FREIS 1967. 14.; ECK – PANGERL 2016. 178.

említett *legio I Adiutrix* és *legio II Adiutrix*, alighanem ezen egységekben tanúsított tetteik jutalmaként kerültek a *cohors XIII urbana* kötelékébe. Vagy más, nem azonosítható oknál fogva már közvetlenül itt kezdték meg szolgálatukat ezek a *claudiusi coloniákból* (*Aprus*, *Savaria*) származó polgárok. Az némiképp nehézséget jelent, hogy miért ekkor bocsájtották el őket, a *cohortes urbanae* katonái számára 20 év volt az előírányzott szolgálati idő. 85-ben történt elbocsájtásukból fakadóan ez arra utalna, hogy 65/66-ban kezdték meg katonai éveiket, erre azonban a *legio I* illetve *II Adiutrix* felállítását megelőzően nem kerülhetett sor. Azonban leszerelésük vélhetően azzal hozható összefüggésbe, hogy *Domitianus* császár ekkoriban a dákok elleni frontra helyezte át az egységet.³⁹ Elkerülve, hogy a hadjárat alatt kelljen leszerelni a katonákat, talán még a polgárháborúban magukat kitüntető katonákat „korkezdvezménnyel” elbocsájtotta. Érdekes módon a 16 év szolgálati idő (a *praetorii* általános szolgálati évei) kijön, ha 69-től számítjuk katonáskodásuk kezdetét. Azonban ez még mindig nem válaszolja meg az *aprusi L. Valerius Celer* 79-ben történt elbocsájtását.

Talán ugyancsak ide sorolható *Caius Valerius Niger* is, aki a 71-ben *centurióként* leszerelt *eraviscus Velagenus*, *Covio* fia számára kiadott katonai diploma⁴⁰ egyik hitelesítő tanújaként szerepel. A tanúk többségét *pannoniai* törzsek előkelői adták: *Titus Flavius Serenus a Ias(i)usok princeps*, *Licco*, *Davus* fia, a *Breucusok princeps*, *Caledo*, *Sammo* fia, a *Boiუსok princeps*, *Cobromarus*, *Tosia* fia, a *Boiუსok princeps*, *Breucus*, *Isticanus* fia, *Andizetes princeps*. A sort *Caius Valerius Niger*, a *cohors XIII urbana* katonája, illetve *Lucius Licinius Aquila curator veteranorum* (?) zárja. Amennyiben tanúk mindegyike *pannoniai* volt, úgy ők ketten leginkább *savariaiak* lehettek, legalábbis ezen időben *cohors XIII urbana* több *savariai* származású tagja ismert, ahogy fentebb látható. *L. Licinius Aquila* pedig akár még a *Claudius* által letelepített *veteranusok* egyike lehetett. Ha *Niger savariai* volt, akkor az okmány kibocsájtásakor nem régóta lehetett *urbanicianus*, 70/71-ben kellett átkerülnie, mielőtt a *legio I Adiutrix*ot és *legio II Adiutrix*ot *Germaniába*, illetve *Britanniába* vezényelték volna át.

Rajtuk kívül egyetlen további személy ismert, *Caius Marcius Proculus* (*domo Sa[v ---]*), aki a *cohors X urbana* kötelékében, *Attius* (?) *centuriájában* szolgált. Felirata mára elveszett, a rajta szereplő „DM” formula csak arra utal, hogy nem készülhetett az I. század második felénél korábban,⁴¹ de a fenti történeti adatok alapján sem lehet a *Flavius*-kornál korábbi, és alighanem a II. század közepénél sem lehet későbbi. Legalábbis nem ismertek más *pannoniai* származású *urbaniciani*.⁴² *Proculus* esetében még nehezebb meghatározni, hogy már eleve a *cohors X urbana*-ban kezdte meg pályafutását, vagy egy másik egységből került át.

³⁹ RICCI 2011. 491.

⁴⁰ RMD IV, 205

⁴¹ COOLEY 2012. 421.

⁴² Meglehet, hogy 141-ben egy *pannoniai* (EDR133110 – [C{aius} ---]itius C[ai]/[ilius] Quir[ina] Viator Sirmio) is szolgált az egyik *urbanus cohorsban*, *gentiliciuma* alapján ugyanis inkább a *pannoniai Sirmiumból*, mintsem az *italiai Sirmioból* (*Sirmione*) származhatott. Illetőleg ismert egy Császárról előkerült, 221/222-ben egy *praetorius* vagy *urbanicianus* számára kiállított katonai diploma töredéke is (LŐRINCZ 2000c.), ami ugyan akár egy *Severus Alexander* idejében a *cohortes urbanae* soraiban szolgáló *pannoniaiakról* tanúskodhatna, azonban ez túlságosan is hiányos ahhoz, hogy az egység beazonosíthó legyen.

A LEGIO XV APOLLINARIS SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

A *legio XV Apollinaris* 71-ben került vissza *Carnuntum*-ba, a zsidók elleni háborúban elszenvedett vereségek pótlására *Carnuntum* környékéről és más *pannoniai*akból, illetve *noricumi*, *dalmatai*, *germania (inferor)*i és *gallia narbonensis*i katonákkal töltötték ki a hiányzó hadsorokat.⁴³ Valószínűleg ekkortól már a savariai újoncokat a *legio XV Apollinaris*-ba irányították át, és megszűnt *legio I Adiutrix*, illetve *legio II Adiutrix pannoniai* és *dalmatai*, *thraciai* feltöltése is.⁴⁴ *Carnuntum* környékéről több, szolgálati ideje alatt elhunyt *savariai* katona sírfelirata került elő. Ebben az időben kerülhetett a *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Maximus (Sav)*,⁴⁵ a *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Maxsimus (sic!) (Sav)*,⁴⁶ *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Iulius Secundus (Sav)*,⁴⁷ *Quintus* fia, a *Claudia tribus*beli *Quintus Iulius Proculus (Sav)*,⁴⁸ *Caius* fia, a *Claudia tribus*beli *Caius Licinius Rufus (Sav)*,⁴⁹ *Caius Ge(???)s (Sa[v])*⁵⁰ az egységbe. Ők mindannyian 71 és 106 között hunytak el, ugyanis a *legio* ezt követően hagyta el *Carnuntum*-ot, s ezzel együtt *Pannoniát*. *Traianus* a *parthusok* elleni hadjáratára (113–117) is magával vitte őket, így került az egység a *cappadociai Satalába* (ma *Sadak*, Törökország), ahol még a III. században is állomásozott. *Tiberius* fia, a *Claudia tribus*beli *Tiberius Iulius Martialis (Savaria)* itt hunyt el, tekintve, hogy felirata⁵¹ szerint 13 évig szolgált, a *legio* pedig 106-ban már elhagyta *Pannoniát*, így talán 118-ban vagy 119-ben halhatott meg.⁵² Így *Martialis* még a mozgósítást megelőző toborzáskor kerülhetett a *legioba*,⁵³ persze lehet, hogy *pannoniai*akat még közvetlenül 113/114 előtt is besoroztak az egységbe, így legkésőbb 126/127-ben hunyt el. A feliratot fivére vagy bajtársa, *Tiberius Iulius Buccio optio equitum* emelte, bár azonos *gentiliciumuk* alapján vérszerinti testvérek is lehettek. Miután a *legió Cappadociába* került már helyből, főként a kis-ázsiai tartományokból sorozták a katonákat.⁵⁴

⁴³ MOSSER 2003. 20.

⁴⁴ Legalábbis egy *iaderi* (AE 1978, 632), származású katona *aprusi* (AE 1929, 211) ismert az egységből. Ahogy fentebb látható, korábban ezek a városok a *legio I Adiutrix* és *legio II Adiutrix* feltöltésében vettek részt.

⁴⁵ AE 1978, 625 – 19 év szolgálat után 38 évesen hunyt el.

⁴⁶ Nem azonos a másik *Maxsimus*-szal (sic!). AE 1929, 188 – 16 év szolgálat után 34 évesen hunyt el.

⁴⁷ CIL III, 4473 – 26 évesen és 7 hónaposan hunyt el.

⁴⁸ AE 1929, 212 – 13 év szolgálat után hunyt el.

⁴⁹ AE 1978, 630 – 19 év szolgálat után hunyt el.

⁵⁰ CIL III, 14358, 19 – Legalább 20 szolgálati év után hunyt el.

⁵¹ AE 1988, 1043.

⁵² WHEELER 2000. 294.

⁵³ WHEELER 2000. 294.

⁵⁴ Bár talán egy *vexillatióját Thraciából* töltötték fel, illetve a markomann-származata háború idején a dunai tartományok is hozzájárultak a veszteségek pótlásához (MOSSER 2003. 159.).

A COHORTES PRAETORIAE SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

Jelen téma szempontjából a legnagyobb számú forráscsoportot a *savariai* származású *praetorianus*ok feliratai jelentik. A pontosan ismert *origójú pannoniai* származású császári testőrök közül is a *savariai*ak vannak a legtöbben, összesen 33 személy származott *Savariából*, közel ennyi, 29 személy *Poetovióból*, 19 *Mursából*, 15 *Sisciából*, 9-9 *Sirmiumból* és *Mog(...?)ből*, 8 *Carnuntumból*, 6 *Cibalaeből*, 3 *Aquincumból*, 2-2 *Bassianaeből* és *Solvából*, 1-1 *Altinumból*, *Faustinianumból*, *pagus Traianusból*, *castellum Vixillumból*, *Brigetióból* és *Scarbantiából*. Azaz a katonák döntő többsége *Pannonia* nyugati részéből, vagy a Dráva–Száva mentéről származott, a sorrend gyakorlatilag majdnem megfelel annak a kronológiai sornak, ahogy a települések elnyerték a városi rangot. A katonákat említő források többsége azonban meglehetősen egyoldalú, lényegében egyszerű listákról van szó, amelyek nem többek statisztikai adatoknál. Ma már történettudományi evidenciának számít, hogy *Septimius Severus*, miután elfoglalta Rómát, a megbízhatatlannak ítélt *praetorianus* gárda tagjait szélnak eresztette és saját híveivel, többek között *pannoniaiakkal* töltötte fel annak sorait.⁵⁵

Azonban már a *Severus*-kor előtt is találni *savariai*akat a *praetorii* soraiban, érdekes módon azonban rajtuk kívül egyetlen más *provincialist* sem lehet találni.⁵⁶ A legkorábbi ismert *laterculus*on is szerepel két vagy három *savariai*. A szolgálatukat még 119–120 kezdő *praetorianus* és *urbanus cohort*sok katonái, 135–137 között történő leszerelésük alkalmából márványtáblát⁵⁷ állítottak, köztük három *savariai* származású katona szerepel, ketten a szöveg elrendezése (ugyanis a szöveg maga sérült) alapján a *cohort V praetoria speculatori*ai⁵⁸ voltak; *Publius Postumius Florentinus (Savaria)* és *Tiberius Iulius Restitutus (Savaria)*. Azaz ők ténylegesen a gárda elitjét képezték, azon 300 válogatott katona közé tartoztak, akik az uralkodó közvetlen védelmét látták el. Illetve talán az ezen listán szereplő, *cohort VI praetoriában* szolgáló *Lucius Didienus Seneca* is *savariai* volt (*Sa[varia]?*),⁵⁹ azonban ő nem volt *speculator*.

Róma városában került elő Caius fiának, a *savariai Caius Iulius Florus*nak, a *cohort VIII praetoria* katonájának sírfelirata (*Savaria*).⁶⁰ Florus 36 évet élt és 17 évig katonáskodott, a felirat állítójaként örököse, *Marcus Antonius Niger* szerepel. A felirat talán az I. század végén, a II. század elején készülhetett.⁶¹

⁵⁵ SHA v. Sev. 6.11.; Cass. Dio LXXIV. 1.1–2; Her. II.13.1–12; PASSERINI 1939. 171.; DURRY 1939. 86–87, 247–249; PWRE XXII (1957) 1610, 1627, BIRLEY 1988. 102–103; ŠAŠEL 1992.

⁵⁶ Ennek ellenére az egyik legújabb *laterculus*t közlő tanulmányban is azt állítják, hogy a *Severus*usok előtti időszakban a gárda kizárólag itáliaiakból állt (BENEFIEL 2001).

⁵⁷ CIL VI, 32515; EDR130141.

⁵⁸ A *principales* közé tartoztak, azonban a *speculator* rang a taktikai beosztások fölött állt, innen közvetlenül a *beneficiarius* beosztáshoz lehetett továbblépni (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 20.).

⁵⁹ Más ‘Sa-’ kezdetű települést nem említ egyik korai *laterculus* sem, csak *Urbs Salviát*, azonban ez kizárható, mert az ‘*Urbe*’ szó biztosan nem szerepel a feliraton.

⁶⁰ CIL VI, 2710.

⁶¹ (http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR105633&partId=1) GIORGO keltezése. A rajta szereplő ‘DM’ formula csak arra utal, hogy nem készülhetett az I. század második felénél korábban (COOLEY 2012. 421.).

Egy másik *laterculust* 159–161 között leszerelt, szolgálatukat 143–144 között kezdő *praetoriusok* és *urbanicianusok* állítottak.⁶² Köztük volt *Lucius Valerius Adiutor* (Savar), aki a *cohors V praetoria tubicenként*⁶³ szolgált.

Talán valamikor a II. század második felében készült⁶⁴ az a Rómában előkerült márvány sírtábla,⁶⁵ amit *Lucius* fiának, a *Claudia tribus*beli *Lucius Helvius Victornak* (Savaria), a *veteranusnak*, az egykori *praetoriusnak* (*ex praetorio*) állítottak fiai, *Lucius Helvius Ingenius* és *Lucius Helvius Syrus*. A felirat alapján úgy tűnik, hogy *Victor* a családjával együtt áttelepült Rómába.

Már a *Severus*-korra tehető egy másik *laterculus* töredéke,⁶⁶ talán 206-ban⁶⁷ készült és a *cohors X praetoria pia vindex* katonáit említi. A négy *centuria* 30 katonájának neve őrződött meg, ebből kilenc-tíz *pannoniai* volt.⁶⁸ Köztük három *savariai*: *Caius Valerius Lupus* (Saba), *Caius Valerius Marcellinus* (Savar) *Lucius Cornelius Augurinus* (Saba).

A 209-ben leszerelt⁶⁹ *cohors I praetoria pia Vindex* katonái között egy *savariai* biztosan akadt ([---]ius *Savaria*).⁷⁰ Róla ennél többet nem tudunk.

Alighanem még a III. század első évtizedeiben készült⁷¹ az a Róma városi felirat,⁷² ami a *cohors III praetoria pia Vindex* és a *cohors III praetoria pia Vindex* katonáinak pénzbeli hozzájárulását örökítette meg, a katonák közül többen *pannoniai* városokból származtak,⁷³ köztük négy *savariai*: a *speculator Tiberius Claudius Priscus* (Savar), *Tiberius Claudius Barba* (Savar), *Caius Gallonius Fronto* (Savari); *M(arcus) M[---] Marcellus* (Savar).

Talán már a *Constitutio Antoniniana* hatását mutatja⁷⁴ több lista fennmaradt része is, az egyiken⁷⁵ három *pannoniai*,⁷⁶ köztük egy *savariai* neve őrződött meg: [---]rolanus (Savar). Egy további

⁶² CIL VI, 32520.

⁶³ Azaz kürtösként, a *tubicen* is a *principales* közé tartozott, *centuriánként* hárman voltak (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 24.).

⁶⁴ http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR074632

⁶⁵ AE 1967, 33.

⁶⁶ CIL VI, 32627.

⁶⁷ Ugyanis a *laterculuson* egy bizonyos *Caius Iulius Passar* (Mog) szerepel, aki alighanem azonos azzal a személlyel, akinek 206-ban kiadott okmánya (RMD IV, 303 – C[aio] Iulio C[ai] fil[i]o Ael[ia] Passari Mogionibus) a Fejér megyei Bakonycsernyében került elő (KOVÁCS 2005). Ő a diploma szerint a *cohors X praetoria Pia vindex* kötelekéből szerelt le, így alighanem a *laterculus* töredéke is ennek az egységnek a katonáit említi.

⁶⁸ *Marcus Aurelius Verus* (Sisc), *Marcus Aurelius Licinius* (Sisc), *Marcus Aurelius Lupus* (Sirmi), *Caius Iulius Passar* (Mog), *Caius Valerius Vitalis* (Mursa), *Caius Coponius Silvanus* (Poetav), *Marcus Aurelius Atticianus* (Sol). Utóbbi talán a *noriciumi* települést, *Flavia Solvát* takarja.

⁶⁹ CIL VI, 32533.

⁷⁰ További *pannoniaiak* [---]ntinus Sirmio, [---]lus Siscia, *Candidianus Poetovio*, [Victo]rinus Ael Solva. Utóbbi talán a *noriciumi* települést, *Flavia Solvát* takarja.

⁷¹ BENEFIEL felosztása szerint még a II. fázis idején készült, amikor még nem jelentkezett *Constitutio Antoniniana* hatása és a *Marcus Aurelius* nevek túlsúlya (BENEFIEL 2001. 222–223.).

⁷² CIL VI, 32536.

⁷³ *Marcus Aurelius Sabinus speculator* – Cibali;; *Marcus* [---]nn[---] Senecianus – Mogio; *Publius Aelius Respectus* – Mogi; *Caius Iulius Super* – Carn; *Claudius Saturninus* – Poetav (sic!); [---]natius Proculeia – Siscia; *Caius Flavius Messianus* – Sir; *Lucius Septimius Lucanus* – Sisci; [---]sius – Mogio; [---]atianus – Mogi[o]; [---]ngenius – Poetav; [---]intia – Aouin (sic!); *Marcus Calven*[---] [---]onio – Poetav; *Publius* [---]ti[us M]amiminus Mogi[o].

⁷⁴ BENEFIEL 2001. 226–227.

⁷⁵ CIL VI, 32623.

⁷⁶ *Aelius Tato* (Mog), [---]turus (Petev)

laterculus,⁷⁷ ezen 15 pannoniai katona,⁷⁸ köztük három *savari*ai neve őrződött meg: *Marcus Aurelius Carinus* a *Claudia tribus*ből (*Savari*), *Caius* fia, *Caius Licinius Mannadius* (*Savar*), [---] *Statianus* (*Savar*). Ugyancsak ebben a fázisban készülhetett egy másik *laterculus*,⁷⁹ rajta a *pannoniai*ak⁸⁰ között négy *savari*ai: *Aulus* fia, *Tullius Romulus* a *Claudia tribus*ből (*Savar*), *Caius* fia, *Iulius Marcianus* a *Flavia tribus*ből (*Savar*), *Marcus* fia, *Antonius Euscinus* a *Claudia tribus*ből (*Savar*), *Titus* fia, *Flavius Crispinus* a *Claudia tribus*ből (*Savar*). Egy nagyon töredékes lista⁸¹ is talán ide tartozik, négy másik *pannoniai*⁸² mellett egy *savari*ai is szerepel: [---] *tal*is (*d Sabaria*). Egy beazonosíthatatlan töredéken⁸³ két *savari*ai: [---] *ianus* (*Sav*); [---] *imus* (*Savai* – sic!).

Egy valamikor 223 és 235 között kibocsájtott katonai diploma⁸⁴ került elő 1978-ban a Dunától északra fekvő alsó-ausztriai *Niederleisben*, alighanem zsákmányként jutott a területre, de valószínűleg arra utal, hogy eredeti tulajdonosa visszaköltözött *Savaria–Carnuntum–Vindobona* környékére. Nevéből mindössze a *Florianus cognomen* maradt meg, *origója* ([*Sava*]ria) is csak kiegészített.⁸⁵

III. *Gordianus* uralkodása idején, 243-ben készült az a töredékes ránc maradt *laterculus*,⁸⁶ ami legalább három *pannoniai*t említett, nevükből semmi sem maradt meg, csak azonos formában megadott *origójuk*: *Savar*.

Egy talán 258-ban⁸⁷ készült listán⁸⁸ több *pannoniai* mellett,⁸⁹ egy *savari*ai is: [---] *tianus* ([*d*]om *Sav*) is szerepel.

Alighanem valamikor a III. század folyamán hunyt el Rómában *Germanius Taurinus*, a *cohors X praetoria Marinus centuriájában* szolgált katonája 8 év katonáskodás után, 30 éves kora körül.

⁷⁷ CIL VI, 32624.

⁷⁸ *Aurelius Clemens* (*Cibalis*), *Marcus* fia, *Marcus Ulpius Romulus* a *Flavia tribus*ből (*Mursa*), *Marcus* fia, *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Septimos* (sic!) a *Flavia tribus*ből (*Sipmi*), *Marcus* fia, *Marcus Mateus Antonius* a *Septimia tribus*ből, (*Carnu*). *Publius* fia, *Publius Aelius Memmianus* a *Sergia tribus*ből (*Aquin*), *Titus* fia, *Titus Flavius Antiochus* a *Quirina tribus*ből (*Sirimu*), *Caius* fia, *Caius Licinius Atilianus* a *Papiria tribus*ből (*Poeio*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Valentinus* a *Flavia tribus*ből (*Sisci*), *Caius* fia, *Caius Iulius Valentinus* (*Poeto*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Novellus* a *Papiria tribus*ből (*Poeto*) *Caius* fia, *Caius Attius Valerianus* a *Papiria tribus*ből (*Poetov*), *Marcus* fia, *Marcus Caelius Victor* a *Papiria tribus*ből (*Poetov*), *Titus* fia, *Titus Trophimus Firmus* a *Papiria tribus*ből (*Poetovi*), *Marcus* fia, *Marcus Aurelius Firmus* *Flavia tribus*ből (*Siscia*), *Titus* fia, *Titus Claudius Severinus* a *Flavia tribus*ből (*Sim*[io]).

⁷⁹ CIL VI, 32640.

⁸⁰ *Marcus* fia, *Aurelius Maximus* az *Aelia tribus*ből (*Carn*), *Lucius* fia, *Papirius Verinus* az *Aelia tribus*ből (*Carn*), *Marcus* fia, *Aurelius Tato* a *Flavia tribus*ből (*Siscia*), *Titus* fia, *Flavius Avitus* az *Aelia tribus*ből (*Murs*), *Marcus* fia, *Aurelius Crispio* az *Ulpia tribus*ből (*Poet*), *Lucius* fia, [---] *renius Verecundus* az *Aelia tribus*ből (*Murs*).

⁸¹ CIL VI, 32563.

⁸² [---] (*B*)*assianis*), [---] fia, [---] *anus Mauric*(?) (*d Mur*), [---] *icer*(?) fia (*d Carn*), [---] *arianus* (*d Mursa*).

⁸³ CIL VI, 32914 – [---] *anus Poe*, [---] *enus Poetav*; [---] *nianis Sisc*; [---] *linus Poe*.

⁸⁴ RMD II, 135.

⁸⁵ WEBER kiegészítése (WEBER 1982. 224.).

⁸⁶ CIL VI, 11668 = CIL VI, 32634. A katonák neve sehol sem maradt meg, csak a települések nevei: *moesia superiori* (*Viminacium*, *Ratiaria*, *Scupi*), *moesia inferiori* (*Nicopolis*), *noricum* (*Ovilava*, *Teurnia*, *Celeia*), *daciai* (*Apulum*), *thraciai* (*Serdica*), észak-italiai (*Mediolanum*) városok mellett további *pannoniai*ak is szerepelnek rajta: *Poet(ovio)*, *Murs(a)*, a katonák neve azonban sehol sem maradt meg.

⁸⁷ A felíraton szereplő uralkodó nevéből mindösszesen kevés részlet maradt fenn: [P] *io F(elici)* [In] *victo Aug(usto)*. DOBÓ felveti, hogy a felírat esetleg 258-ban készült (DOBÓ 1975. 26. Nr. 47/g).

⁸⁸ CIL VI, 32561.

⁸⁹ [---] *ius* (*d Bass*), [---] (*Petov*); [---] *us* (*d Carn*); *Marcus* [---] (*dom Pet*[ov]), [---] (*dom Mu*[rsa]), [---] *nus* fia (*d Carn*), [---] *ianus* (*dom Carn*).

Sírsztéléjét a savariai származású *Germanius Super (nat Savar)* állította, aki a feliraton *Taurinust fraternek* nevezi, ami itt, a *gentiliciumok* egyezése miatt, alighanem vérszerinti fivérként és nem bajtársként értendő.⁹⁰

*Marcus Ulpianus Iustinus (domo Savaria)*⁹¹ esete nem egészen tartozik a fenti személyek közé, ugyanis *legio II Adiutrix frumentariusaként* szolgált, amikor Róma városában elhunyt, alighanem nem sokkal *Septimius Severus expeditio Urbicáját* követően. Sírfeliratát fivére/bajtársa *Marcus Ulpius Ingenius, a cohors VII praetoria signifere* állította.

EQUITES SINGULARES AUGUSTI SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

A *Traianus* által felállított különleges testőrség, a császári személyes lovasság soraiban is szolgáltak *savariaiak*.⁹² A *praetoritól* eltérően az *equites singulares Augusti* ismert *pannoniai* származású tagjai leggyakrabban csupán a tartományra utalnak, de emellett gyakran megemlítik azt a települést is, amelyből származtak. A *pannoniai* települések közül *Savaria* szerepel a legtöbbször az ismert emlékeken, összesen 19 alkalommal.⁹³ Alighanem már az egység felállításakor, vagy nem sokkal később több *savariait* is lehetett találni az egységben. Köztük lehetett *Quintus* fia, *Quintus Marcius Rufus* a *Claudia* tribusból (*Savaria*), aki *decurióként* szolgált, azaz az egyik *turma* vezetője volt, és 43 évesen halt meg.⁹⁴ *Marcus Ulpus Valens* pedig az egyik *turma signifereként*⁹⁵ ([nat Pann Cl Sav]aria) szolgált, 29 évesen hunyt el, 11 év szolgálat után.⁹⁶ A *hastiliarius*⁹⁷ *Titus Aurelius Armenius (nat Savarie!)* már 16 éve katonáskodott mikor 36 éves korában elhunyt, Róma városi sírfeliratát bajtársai és szabadosa állították számára.⁹⁸ De a legénységi állomány tagjai között is voltak *savariaiak*: Valamikor a 130-as években hunyhatott el *P. Aelius Septimus* ([nati]one Cl[audia] Savaria), aki *Festus* turmájában szolgált, 30 évesen hunyt el 10 év katonáskodás után.⁹⁹ Valószínűleg már a II. század második felében hunyt el *Caius Iulius Victor (nat Pann Cl Savaria)*,¹⁰⁰ bár még feliratán sem szerepel, a *Pannonia* kettéosztását követő tartományi öntudatosság megjelenése, főként a *filiatio* megadásának hiánya teszi némileg későbbre *Ulpus Valens* feliratánál. Victor 45 évesen hunyt el Róma városában, *Claudius Spectatus* turmája

⁹⁰ Noha meglehet, hogy maga is katona volt, amennyiben egy másik Róma városi felirat (CIL VI, 3467) is őt említi: *D(is) [M{anibus}] | Aelius Vitalio, qui vixit | annis XXVI, mensibus III, d[i] | ebis XV et Valeriae Glauce q[uae] vixit annis XXXV, mens(e) I, | dieb(us) V. Germanius Super ve[teranus] avunculus nepot[i] | b(ene) m(erenti) f(ecit)*.

⁹¹ CIL VI, 3336.

⁹² Összefoglalóan a *pannoniai* származású lovas testőrökről lásd SZÉKELY 2014; SZÉKELY 2015.

⁹³ *Sirmiuiakat* 8 feliraton, 2-2 alkalomal szerepel *Siscia*, *Mursa* és *Poetovio*, 1-1 feliraton *Brigetio*, *Faustinianum*, *Aquae Balizae* és *Aquincum*. Egy feliraton pedig csak törzsi megjelölés (*natione Boius*) szerepel.

⁹⁴ CIL VI, 3276 – II. század eleje a *filiatio* megadása miatt (SPEIDEL kommentárja a Denk 340. számú felirathoz).

⁹⁵ DOMASZEWSKI szerint az *immunes* közé tartozott (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 46.). SPEIDEL szerint talán *duplicarius* (SPEIDEL 1962. 65.).

⁹⁶ CIL VI, 3291 – II. század eleje (SPEIDEL kommentárja a Denk 346. számú felirathoz).

⁹⁷ A *principales* közé tartozik, de nem tiszt, hanem afféle válogatott lovas (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 452–53.).

⁹⁸ CIL VI, 3192 – II. század, a feliraton szereplő személyek egyike, *Claudius Saturninus hastiliarius* egy Traianus-kori feliraton is szerepel (SPEIDEL kommentárja a Denk 325. számú felirathoz).

⁹⁹ CIL VI, 3287 – 130 körül készülhetett (SPEIDEL kommentárja Denk 167. számú felirathoz)

¹⁰⁰ CIL VI, 3272 – II. század második fele (SPEIDEL kommentárja a Denk 339. számú felirathoz).

aktív katonájaként 25 év tapasztalattal a háta mögött. Örököse és barátja *Aurelius Celer decurio* állította, aki maga is *Claudius Spectatus numerus*ában szolgálhatott. Ugyancsak valamelyik II. századi uralkodót szolgálta 20 éven keresztül 40 éves koráig egy bizonyos [---] *Secundinus* ([n]at[ione] *Pannonius Claudia Savaria*).¹⁰¹ Illetve egy bizonyos *Caius Iulius* (*Cl Sava[ria]*) felirata¹⁰² is erre az időszakra tehető.¹⁰³ Még legalább hat *savariai*, II. század folyamán készült, töredékesen fennmaradt felirata ismert, azonban esetükben a nevük sem őrződött meg.¹⁰⁴ Másik két további töredék a II. vagy III. század folyamán készült,¹⁰⁵ egy további pedig a III. századra tehető.¹⁰⁶ A III. századból csak egy *savariai* származású lovas testőrt ismerünk név szerint. *Ulpus Ianuarius* kilenc évig katonáskodott a *castra prior*ában, amikor is huszonkilenc éves korában utolérte a vég, az egyik *Savariához* tartozó kisebb településen látta meg a napvilágot (*natione Pannoniae superiore C Savari vico Voleuci[o]nis*).¹⁰⁷

Érdekes módon a *savariai*ak számának alakulása ellentétes tartományi tendenciával, ugyanis a praetoriához hasonlóan itt is *Septimius Severus* után nő meg jelentősen a pannoniaiak aránya,¹⁰⁸ azonban a *savariai*ak száma csökken a II. századhoz képest, és legénységi állomány feletti tagokat sem találni köztük. Természetesen ez csak az ismert források tükrében áll.

TOVÁBBI SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚAK PANNONIÁN KÍVÜL ÁLLOMASOZÓ LEGIÓKBAN

Egy *lambaesisi* feliratot¹⁰⁹ feltehetően egy vagy több *legio* katonái állítottak, a katonák *origójaként* főként *daciai* (*Napoca*), *africai* (*Hadrumentum*, *Carthago*, *Thysdrus*, *Naraggara*), *numidiai* (*Theveste*) városok, de egy-egy személynél *Aquileia*, vélhetően a *noricum*i *Solva* és egy bizonyos *Maximus* esetében *pannoniai Savaria* szerepel, a többi katonánál a település helyén a *castris* szó áll. Az nem megállapítható, hogy *Maximus* viselt-e valamilyen rangot, vagy egyszerű katona volt csak. Ha egy *legioról* van szó, akkor alapvetően két egység jöhet szóba. A felirat vagy a *legio III Augusta*,

¹⁰¹ CIL VI, 32830 – Speidel szerint a II. századra tehető (Denk 139). Ez a sztélé is jól illeszkedik az azonos kialakítású sztélék sorába, a sztéléket felül íves zárodású orommező díszíti, melyben az elhunytat ábrázolták klinén fekve egy szolgáló társaságában. Felül a sarkokat íves akroterion ékesíti, melyek arcokat mintáznak. Az oromzati mező alatti feliratos mezőt csavart oszlopok fogják közre, a feliratot a DM formula indítja és a *faciendum curavit* zárja minden esetben. A feliratos mező alatt egy lovas jelenet látható. Vagy a feliratos mező alatt, vagy fölött foglal helyet egy további képmező, mely koszorút tartó két szárnyas *geniust* ábrázol. Ezeket a sztéléket feliratos tartalmuk alapján SPEIDEL a II. századra teszi, azonban következetesen ugyanazt a keltezési gyakorlatot folytatja minden esetben. Nevezetesen a feliratokon szereplő *Titus Aurelius* (sic!) nevet teszi keltező értékűvé, mely alapján 138 utánra keltezi őket. Nyilvánvalóan *Antoninus Pius* császár születési nevéől van szó (SPEIDEL 1994. 10.), azonban adoptiója után, már a *Titus Aelius* nevet viselte.

¹⁰² AE 1993, 334.

¹⁰³ SPEIDEL 1994. 185.

¹⁰⁴ [S]avaria [nat{ione} Pa]nn(onius) – SPEIDEL 1994 Nr. 128; [Cl]audia [Sava]ria – SPEIDEL 1994. Nr. 128; Cl(audia) Savaria – SPEIDEL 1994 Nr. 313; [Sava]ria – SPEIDEL 1994 Nr. 313; [Cl{audia}] Savaria – CIL VI, 32837; Claudius Iulius Cl(audia) Sava[ria] – SPEIDEL 1994 Nr. 221.

¹⁰⁵ Sava[ria] – SPEIDEL 1994. Nr. 410; [P]annon[ius] [na]t(ione) Sava[ria] – SPEIDEL 1994 Nr. 415.

¹⁰⁶ SPEIDEL keltezése (SPEIDEL 1994. Nr. 560), Cl(audia) [S]avaria nat(ione) [Pannoni]o – AnÉp 1993, 336.

¹⁰⁷ CIL VI, 3300 – III. század, a tábor feltüntetése miatt. (SPEIDEL kommentárja a 658. számú felirathoz).

¹⁰⁸ SPEIDEL 1965. 16–21.

¹⁰⁹ CIL VIII, 18085

vagy valamelyik *Adiutrix legio* emlékeinek sorába illeszthető. Ugyanis míg előbbi lényegében a „házi” *legio* volt,¹¹⁰ utóbbi két *legio vexillatioi* pedig részt vettek a 144 és 152 között zajló *maurusok* elleni háborúban,¹¹¹ miként azt a hadjáratban elesettek feliratai is bizonyítják.¹¹² Vagy *pannoniai* különítmény harcokban megritkult sorait töltötték fel helyiekkel, vagy az itteni harcok után az *Adiutrix legiók* különítményének katonáit áthelyezték a *legio III Augustába*, ugyanis az afrikaiak túlsúlya erre utal. A *daciai* katonák többsége a Publius Aelius neveket viseli, ami azt jelzi, hogy felmenőik *Hadrianustól* kaptak polgárjogot, ez ugyan *maurusok* elleni háború idejét sem zárja ki teljesen a keltezési lehetőségek közül, de inkább későbbi időpontot valószínűsít.¹¹³

SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CENTURIÓK PANNONIÁN KÍVÜLI LEGIÓKBAN

Jelenleg összesen három olyan bizonyosan *savariai* származású *centurio* ismert, aki valamelyik *Pannonián* kívül állomásozó *legióban* töltött be posztot. Illetőleg egy negyedik személy, aki talán ugyancsak *savariai* származású *centurio* volt.

A *Claudia tribus*beli Publius Ferrasius Avitus (*Savaria* – CIL XIII, 6646 4 p. 103) 191-ben az Isteni Ház tiszteletére egy oltárt állított *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus*nak.¹¹⁴ A felirat az ókori *Mogontiacumtól* nem messze került elő, itt állomásozott ugyanis a *legio VIII Augusta pia fidelis constans Commodiana*,¹¹⁵ amiben Avitus *centurióként* szolgált. Felirata arról is tanúskodik, hogy korábban a *legio I Adiutrix aquilifereként* szolgált, és alighanem előléptetésekor került a *germania superiori* „házi” *legióba*.

A *Claudia tribus*beli Marcus Ulpius Magnus (*Sav* – AnÉp 1927, 146), a *legio V Macedonica centuriója* a *Palaestinában* hunyt el, *Neapolisban* (ma *Nablus*, Ciszjordánia) előkerült sírfeliratát *centuriótársai* Flavius Moderatus és Iulius Ingenius emelték. Az Ulpius név alapján a felirat a II. századnál nem készülhetett korábban, így a Bar-Kochba-féle felkelés (132–135) leverése, Lucius Verus, illetve Septimius Severus parthusok elleni hadjáratái (162–166 ill. 195; 197–198) jöhetnek számításba, melyekben az egység is részt vett.¹¹⁶

¹¹⁰ A *legio* otthona *Hadrianus* császár uralkodása óta a *numidiai Lambaesisben* volt (LE BOHEC 2000. 375.). Az önálló *Numidia provincia* létrehozására csak 198/199-ben került sor, mindaddig *Africa proconsularis* része volt, így itt még mint földrajzi terület, nem közigazgatási egység értendő.

¹¹¹ GONZALEZ 2003. 39. ill. 78. (Vö. A korábbi szakirodalommal). LŐRINCZ Barnabás ellenben egyik *legio* története kapcsán sem említi, hogy részt vettek volna a harcokban.

¹¹² *Mauretania Caesariensis: Cartenna* (Tenes) – CIL VIII, 9653 (*leg II Ad*); *Cartenna* (Tenes) – CIL VIII, 9660 (*leg II Ad*); *Caesarea* (Cherchell) – CIL VIII, 9376 (*nation Pan – leg I Ad*); *Caesarea* (Cherchell) – CIL VIII, 21049 (*leg I Ad*). *Africa proconsularis: Carthago* – CIL VIII, 12877 (*leg I Ad*); *Carthago* – CIL VIII, 12877 (*medic leg II Ad*).

¹¹³ Egy másik hasonló, talán Elagabalus vagy Severus Alexander alatt készült, *lambaesisi* feliratot (CIL VIII, 2586) ismerünk még, a *legio III Augusta* azon katonáit említi, akik elkészítették az uralkodó aranyozott szent képmásait (*imagines sacrae aurea*). A katonák a másik felirathoz hasonlóan zömmel afrikaiak, csupán egy *pannoniai* és egy *daciai* származású katona akadt közöttük [C[aius] Aelius Iulianus Sarmi[z{etusa}]; T[itus] Aelius Victorinus Siscia].

¹¹⁴ Az istenség tisztelét akár *Savariából* is magával hozhatta, legalábbis a *coloniában* talán már a II. század vége felé szentélye állt *IOM Dolichenus*nak, ami *pannoniai* viszonylatban jelentős méretűnek mondható MERLAT 1960. 133. TÓTH 1971. 80.; SZENTLÉLEKY 1968. 379.; VÁGÁSI 2014. 28–30.

¹¹⁵ A *legio* 185 és 187 között nyerte el a *Commodiana* nevet (MATTERN 2005. Nr. 190. 121–122.).

¹¹⁶ PISO 2000. 214–215.

Titus Cervonius Lucius (natus *Savariae* – CIL III, 264) majd 25 évnyi szolgálatot követően 44 éves korában elhunyt, fia, *Cervonius Florentinus*, lánya, *Lucilla* és felesége, *Iucunda*, (aki talán *libertája* is volt egyben) állított számára egy mára elveszett sírfeliratot, mely a *galatii* *Ancyra*-ban került elő. A *legio XVI Flavia Firma* a keleten állomásozó *legi*ók közé tartozott, azonban nem *Galati*ában volt tábora, hanem főként az *Armenia Minor*-hoz tartozó *Satalában*.¹¹⁷ *Lucius* legkorábban II. század második felében, vagy a III. század folyamán hunyhatott el.¹¹⁸ *Luciust* alighanem egész családja elkísérte keleti állomáshelyére.

Talán *savariai* származású lehetett¹¹⁹ a *Claudia* *tribus*beli [---] *Decimus* ([Sava]ria ?), aki a fenti *Magnushoz* hasonlóan, a *legio V Macedonica* *centuri*ójaként hunyt el. *Troesmis*-ben előkerült sír-emlékéőről¹²⁰ *centuri*otársai gondoskodtak, ez is arról tanúskodik, hogy a felirat *Septimius Severus* uralkodása előtt készülhetett. Ugyanis a *legio Traianus* uralkodása elején, *Dacia* meghódítása után került a *moesia inferiori* *Troesmis*-be, majd a markomann háborúig itt is állomásozott, mígnem *Marcus Aurelius Potaiss*-ba vezényelte át.¹²¹ Így a felirat vélhetően valamikor a II. század első felében készülhetett.

További egy bizonyosan, illetve kettő, talán *savariai* származású *centurio* ismert, akik azonban mind *Pannoni*ában szolgáltak, mindhármuk felirata *Carnuntum* környékén került elő. Így aligha meglepő, hogy ránk maradt felirata szerint a *Claudia* *tribus*beli *T. Flavius Verecundus* (*Savaria*) az ott állomásozó *legio XIII Gemina Martia Victrix*-ben¹²² szolgált. Nevét egy, a *carnuntumi* ún. I. számú, vagy másként *canabaei mithraeum*-ban, a II. század utolsó évtizedében¹²³ *Mithras*-nak dedikált oltárról ismerjük. A kettő közül ez az egyik, a *savariai* *centuri*ókat említő források sorában, ami nem a *sepulchralis* jellegű emlékek közé tartozik.

2009-ben került elő az a homokkőből készült láda, ami egykor *Caius Valerius Firminus* hamvait tartalmazta, s amit nagynénje, *Valeria Kalendiana* készíttetett számára. Felirata¹²⁴ (AE 2014, 1054) szerint *Firminus colonia Savaria decurio*-ja, illetve a *cohors V Lucensium Antoniniana centurio*-ja volt.¹²⁵ Egységének állomáshelye feltehetőleg *Brigetio* és *Aquincum* közötti dunai szakaszon fekvő *Crumerum*/Nyergesújfalu volt.¹²⁶ Az egység *Antoniniana* jelzője¹²⁷ mindenképp arra utal, hogy a *Severus*-kornál nem készülhetett korábban a felirat. Noha *Savariában* viselt *decurionatus*a nem feltétlenül jelenti *savariai* származását, s inkább társadalmi rangot jelöl,

¹¹⁷ BISHOP 2012. 99–100, 126.

¹¹⁸ BOSCH szerint 70 és 117 között készülhetett (BOSCH 1967. Nr. 111.), azonban a *praenomenek cognomen*ként való használata az I. században nem igazán fordul elő, inkább a II–III. századra jellemző gyakorlat, nagyobb számban a III. században fordul elő (DEAN 1916. 78–79.). MITCHELL – FRENCH is főként a nomenklátúra miatt teszi a feliratot a III. századra (MITCHELL – FRENCH 2012. 359–360. Nr. 173).

¹¹⁹ DOBÓ 1975. 46. Nr. 170.

¹²⁰ CIL III, 6187.

¹²¹ TÓTH 1986. 68–69.; PISO 2000. 215.

¹²² A *legio* történetéhez részletesen lásd FRANKE 2000b.

¹²³ CSIR Ő Sup. I. Nr. 354.

¹²⁴ *C(aio) Val(erio) Firmino dec(urioni) | col(oniae) Sav(ariae) | (centurioni) coh(ortis) V Luc(ensium) | Ant(oninianae) Val(eria) Kalendina amita | nepoti pientissimo reliquias condidit.*

¹²⁵ Az egység már az I. század közepe óta *Pannoni*ában állomásozott, *Pannonia* kettéosztása óta *Crumerum*-ban állt tábora (LŐRINCZ 2001. 33.).

¹²⁶ LŐRINCZ 2001. 33.

¹²⁷ A *cohors* már egy 197/198-ban készült feliraton (CIL III, 10602) is viseli az *Antoniniana* jelzőt.

vélhetően legalább tágabb értelemben véve helyi kötődésű volt, erre utal az is, hogy nagynénje is *Carnuntum* térségében élt, és ezért is került elő itt a sírládája. Mindenesetre csak feltételelesen sorolható a fenti személyek közé.

Ugyanez áll *Refius Celerinus* esetében is, akit a *Petronell*ben előkerült, 5 évesen elhunyt kislának állított, nem túl kvalitásos kivitellű, de jelentős méretű ($68 \times 186 \times 30$ cm) sírsztéléről¹²⁸ ismerünk. A sztélét a gyermek anyjával, *Valeria Serenával* és nagymamájával, *Valeria Optimával* közösen emelte. Az *Optima* neve után szereplő *tribus*, illetve *origo* megnevezés (*domo Sergia Savaria*)¹²⁹ talán mindegyikükre vonatkozik. Így meglehet, hogy *Refius* is *savariai* volt. A szöveg *Celerinust* *centurióként* nevezi meg, azonban az egység feltüntetése nem szerepel rajta, de leginkább *legio XIII Gemina* jöhet számításba. A *praenomenek* hiánya a III. századra, legalábbis a II. századnál korábbra semmiképp sem, teszi a feliratot.¹³⁰

A források száma túlságosan is kevés ahhoz, hogy bármiféle tendenciáról lehessen beszélni. Néhány jelenség azonban megfigyelhető: egyfelől a fenti személyek mindegyike egyszerűen *centurióként* említette magát, így az nem megállapítható, hogy rangban pontosan hol helyezkedtek el, bár feltehető, hogy egyikük sem volt *primus pilus*, ezt jó eséllyel nem felejtették volna megemlíteni. A két, *pannoniai* *legió*ban szolgáló *centuriót* leszámítva nem valószínű, hogy bármelyikük is ugyanabban a *legió*ban kezdett katonáskodni, ahol *centurióvá* lépett elő.¹³¹ *Publius Ferrasius Avitus* feliratán is említi, hogy *centurionatusát* megelőzően a *legio I Adiutrix aquilifer*eként szolgált, persze arról ugyancsak nincs információ, hogy már azelőtt is a *legio I Adiutrix*ban katonáskodott, mielőtt *aquilifer* lett, vagy egy másik *legió*ban kezdte katonai pályafutását. Mindenesetre ezen a *legió*ok (*legio V Macedonica*, *legio VIII Augusta pia fidelis constans Commodiana*, *legio XVI Flavia Firma*) legénységi állományából jelenleg egyetlen *pannoniai* sem adatolható. Egyedül *Cervonius Lucius* esetében tudjuk, hogy 44 évesen 25 év szolgálat után hunyt el, persze az nem derül ki, hogy hány évet szolgált *centurióként*, de hosszú szolgálati ideje alapján gyanítható, hogy sok évnyi katonáskodás révén érdemelte ki ezt a rangot.¹³² Meglehetősen gyér rálátásunk van a hadseregen belüli előléptetés rendszerére, de vélhetően ezek a *savariai* származású *centuriók* azon egyszerű oknál fogva kerültek ezekhez az egységekhez, mert azokban a *legió*kban volt üresedés, legalábbis *T. Flavius Verecundus* esete azt mutatja, hogy nem feltétlenül kerültek el a tartományból az előléptetésükkor. Mindannyian beilleszthetők abba a sorba, amit DOBSON állapított meg a *centuriók* származásáról, azaz *coloniában* születtek, családjuk már régóta római polgárjoggal rendelkezett,¹³³ sőt alighanem több generáció óta a katonai hagyományokat követték. Miként fentebb látható a *Savariában* letelepített *veteranusok* gyermekei az I. század folyamán a *legio I Adiutrix*, illetve a *legio II Adiutrix*, majd a *legio XV Apollinaris* soraiba kerültek, majd közülük többen is a *cohortes urbanae* soraiba. Legkésőbb a II. század második felében pedig már a *centurionatusig* emelkedett *savariaiak* is szolgáltak a hadsereg kötelékében.

¹²⁸ KRÜGER 1972. Nr. 541.

¹²⁹ A *Sergia tribus* jelenléte a *Savaria* alapításában résztvevő, letelepített *veteranusok* esetében is adatolt (CIL III, 4189).

¹³⁰ COOLEY 2012. 412.

¹³¹ Holott ez volt DOBSON szerint általános eset (DOBSON 1993. 135.).

¹³² Jobbára 13–20 év szolgálat után volt lehetőség rá, ehhez, illetve a *centurionatusba* való belépés további módjaihoz lásd DOBSON 1993. 154–155.

¹³³ DOBSON 1993. 157. Szemben DOMASZEWSKIVEL, aki szerint szinte kizárólag az *italicusok* közül kerültek ki (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 83–90.).

EGYÉB PRINCIPALES PANNONIÁN KÍVÜL LEGIÓKBAN

Publius Opponius Iustus valamikor *Traianus* uralkodása idején állított oltárt¹³⁴ *Nemesis Dianának*¹³⁵ *Germania Inferiorban* található *Bonnában* (ma *Bonn*, Németország), azonban origója (*Savaria*) egyértelműen jelzi, hogy *savariai* származású volt. A *pannoniai* város neve után az *Aculeiensis* szó szerepel, az *Aquileiensis* rontott alakja, alighanem *Savariában* jegyezték be a polgárok közé, de valamilyen *aquileiai* kötődése is volt.¹³⁶ *Iustus* a *legio XII Primigenia pia fidelis architectusa*¹³⁷ volt, vélhetően azért ebbe az egységbe osztották be, mert ott volt üresedés. *Bonnába* pedig úgy került, hogy az eredendően ott állomásozó *legio I Minervát* 101-ben *Traianus* császár magával vitte a dákok elleni hadjárataira, így a *Mogontiacumban* tartozkodó *legio XII Primigenia pia fidelis vexillatioja* látta el a tábora védelmét.¹³⁸ Lehetséges, hogy végül *Bonnában* telepedett le, s alapított családot, talán az egyik, környékén előkerült sírfeliraton¹³⁹ említett *Opponius Paternus*, a *legio I Minervia* egykori *custos armoruma* a leszármazottja volt.¹⁴⁰

A COHORTES PRAETORIAE ÉS A COHORTES VIGILUM SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CENTURIÓI

Csupán egyetlen forrás említ *savariai* és egyszersmind *pannoniai* származású *vigilest*. Ez egy márvány bázis felirata,¹⁴¹ amit 210. július 7-én¹⁴² *Caracalla* tiszteletére állítottak a *cohors V vigilum* tagjai, a *centuriók* esetében feltüntették az origót is, hetük közül hárman *pannoniaiak* voltak,¹⁴³ köztük a másodikként említett *savariai Tiberius Claudius Rufinus* (*Savar*). Meglehet, hogy legénységi állományban voltak további *pannoniaiak* is, azonban erre eddig nincs bizonyíték.

¹³⁴ AnÉp 1953, 93. Egy bajtársa számára állított sírfeliraton (CIL XIII, 8082 – *Bonna*) is szerepel a neve, azonban ott origója nem szerepel: *D(is) M(anibus)! | Iul(io) Paterno, | mil(iti) leg(ionis) XXII Pr(imigeniae) | p(iae) f(fidelis), stip(endiorum) XXXIII, | Opponius Iustus | archit(ectus) amico | a se fecit*.

¹³⁵ *Dea Diana Nemesis Augusta* már szinkretisztikus istenség, aki *Pannoniában* és *Duna-vidéken* részint a *Dianával* azonosított őslakosok termékenység- és halálisstenőjéből származtatható (BRELIICH 1938. 48. ill. 109; NAGY 1942. 391; ALFÖLDY 1963. 61). A balkáni és *Duna-vidéki* provinciák feliratos anyagában *Nemesis Dianával* alkotott szinkretizmusa a leggyakoribb (Vö. PASTOR 2011. 80). Ugyancsak *Iustus pannoniái* származását erősíti.

¹³⁶ Az *Aculeiensis/Aquileiensis cognomenként* is előfordul, de itt a sorrend miatt ez kevésbé valószínű. Meglehet, hogy ugyan *Savariában* jegyezték be a polgárok közé, de ténylegesen *Aquileiában* született, és ennek emlékét őrzi a néveleme. Az is lehetséges, hogy családja *aquileiai* gyökereit igyekezett hangsúlyozni, talán annak jelzéseként, hogy a többséggel ellentétben nem a letelepítéssel földet nyert egykori *veteranusok* közül származott. (ZACCARIA 1985, PANCIERA 2006) Annyi biztos, hogy az *aquileiai* kereskedőcsaládok jelenléte adatolt *Savariában*.

¹³⁷ Az *architectus* a *principales* egyike, rangban a *custos armorum* fölött helyezkedett el (DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. 46.).

¹³⁸ FRANKE 2000a. 99.

¹³⁹ CIL XIII, 82 – [Opp]onius Patern[o] | ---]PB vet(erano) ex c(ustode) a(rmorum) leg(ionis) I [M{inerviae}] | Opponius Zoilus lib(ertus) | et heres f(aciendum) c(uravit).

¹⁴⁰ WEISGERBER 1968. 288.

¹⁴¹ CIL VI, 1058.

¹⁴² Noha ezen a napon ünnepelték, nem túl valószínű, hogy a *Caprotinia* ünnepe alkalmából állították a feliratot.

¹⁴³ *Centuriones C(aius) Antonius C(ai) f(ilius) Antullus Beruae, Ti(berius) Claudius Ti(beri) f(ilius) Rufinus Savar(ia), M(arcus) Antonius M(arci) f(ilius) Papir(ia) Valens Ratiar(ia), M(arcus) Mummius M(arci) f(ilius) Verinus Pap(iria) Poetov(ione), P(ublius) Aelius P(ubli) f(ilius) Ael(ia) Sept(imius) Romulus Aquinq(o), [---] Severus Caesaria, Iulius Sohemus*.

Rufinus alighanem rangemelkedéskor került az egységbe és valahol másutt kezdte pályafutását, legvalószínűbb, hogy valamelyik *Pannoniában* állomásozó *legióban*.¹⁴⁴

Ugyancsak a *Severusok* idejéből ismerünk egy *savariai* származású *praetorius centuriót*, egy 212/213-ban *Carcalla* tiszteletére a testőr *cohorsok* által emelt bázis (és alighanem szobor) feliratáról.¹⁴⁵ Az egyes *cohorsok*at képviselő *centuriók* közül öt origója átvészelte az évszázadokat, ezek meglepő, vagy éppen magától értetődő módon éppen a *Severus*-kor súlypontjait képezik le. Az első *cohors centuriója* Róma városában született, a második *Lepcisben* (sic!), *Septimius Severus* szülővárosában, a harmadik szülőföldje nem ismert, a negyedik *Savariából* (*Savar*) származott, az ugyancsak ismeretlen ötödik után, a hatodik a *Sarmizegetusát*, a hetedik pedig *Sirmiumot* vallotta városának. A *savariai centurio* neve csak töredékesen maradt ránk, *gentiliciumának* csak az utolsó négy betűje olvasható, talán a [Val]erius nevet viselte,¹⁴⁶ *cognomene a Maximianus* volt.

Noha sem *Rufinus*, sem *Maximianus* esetében nem maradt fenn erről információ, jó eséllyel mielőtt a városi csapatok *centuriói* lettek volna, azelőtt már egy *legióban* is *centurióként* szolgáltak,¹⁴⁷ vagy *evocati* voltak. A Róma városi csapatok közül a *vigiles* jelentették a legkisebb presztízszt, sokszor innen léptek feljebb az *urbaniciani*, majd a *praetorii* soraiba, meglehet, hogy *Maximianus* végigmászta a teljes számléltrát. Már amennyiben pályafutásuk a „hagyományos” utat követte, nyilván nem véletlen, hogy többnyire a dinasztia támaszául szolgáló területekről származtak. Alighanem lojalitásuk és szolgálatuk elismeréseként nyerték el, egyfajta jutalomként ezen rangokat.

A LEGIO II PARTHICA SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ KATONÁI

Atilius Marcianus már elveszett sírfelirata az egykori *Albanum* (ma Albano Laziale) területén épült Chiesa di San Pietroból került elő.¹⁴⁸ Noha a felíraton nem szerepel, a lelőhely alapján biztosra vehető, hogy Marcianus a *legio II Parthica* kötelékében katonáskodott, alighanem a hetedik *cohorsban*, ugyanis a *septimus hastatus prior* alatt szolgált. A *legiot* testvéreivel, a *legio I Parthica*val és a *legio III Parthica*val együtt *Septimius Severus* állította fel 197-ben, élükön már a kezdetektől fogva lovagi rendű *praefectus* állt. A *legio II Parthica* volt az ún. albai *legio*, minthogy *Septimius Severus parthusok* elleni hadjárata után nem maradt keleten, hanem jobbra a Róma környéki

¹⁴⁴ DOMASZEWSKI – DOBSON 1967. XXIII–XXV.

¹⁴⁵ EDR122296.

¹⁴⁶ Pusztán a név gyakorisága alapján.

¹⁴⁷ DOBSON 1993. 136, 155.

¹⁴⁸ DOBSON 1993. 155.

¹⁴⁹ THEODOR MOMMSEN jegyzeteiben alighanem összekeveredhetett valami, így a fenti, mára eltűnt felirat duplán került a CIL lapjaira. E *corpusban* ő közölte elsőként felíratot (CIL III, 3353), illetve megjegyezte róla, hogy a lelőhelyként szereplő *Alba* nem a *daciaira* (véltetően *Alba Iuliára* gondolt) vonatkozik. Majd később DESSAU ugyanezt a felíratot (CIL XIV, 2272) anélkül közölte, az *italiai Albanumból* származóként, hogy MOMMSEN tévedését feltűntette volna. FITZ JENŐ a mommseni közlésben szereplő *Albát Alba Regiá*ként (Székesfehérvárként) azonosította, és a Tácról Székesfehérvárra, a királyi bazilika építéséhez átkerült emlékek sorába illesztette (FITZ 1972. 49.). Ezt a téves elképzelést a RIU 6 készítői is átvették (RIU 6, 1503). De ahogy azt már THOMAS REINESIUS 1660-ban és 1682-ban megjelent műveiben is olvashatjuk, a felírat az albai Szent Péter templomból származott. Sosem került Székesfehérvárra, a *legio* neve is azért hiányzik a szövegből, mert *Albanumban* csak a *legio II Parthica* állomásozott, így az egység feltűntetése szükségtelen volt. Ráadásul a *centuria* feltűntetésének módja is jellegzetes, amit Speidel a „*legio II Parthica mintája*”-nak nevezett (SPEIDEL 1992. 26–27.).

*mons Albanus*on állomásozott.¹⁵⁰ A *legiót* részben *pannoniai*akból állították fel,¹⁵¹ talán *Marcianus* is az egység első katonái között volt, mindenestre 31 éves (3 hónapos és XI11? napos) korában 7 év és 10 hónap szolgálati idő leteltével hunyt el, a *legio* felállítása alapján legkorábban 204-ben, de mindenképpen a *legio* albanumi tartozkodása idején.¹⁵²

Alighanem ugyancsak az egység katonáit sorolta egy *Albanumból* származó töredék,¹⁵³ közülük legalább hárman *pannoniai*ak voltak,¹⁵⁴ két *sisciai* és egy *savariai* ([---] *d[omo] Sabaria*), azonban utóbbi nevének még a töredéke sem maradt fent, csupán statisztikai adatként tanúsítja a *savariai*ak *legiobeli* jelenlétét.¹⁵⁵

Egy másik ismeretlen nevű, *savariai* származású katona (*oriundo Pann< o= V> nia Superi[ore] domu C[audia] Sav[aria]*), aki *Apameából* (ma Szíria, Qal'at al-Mudik) előkerült sírfelirata alapján *Severus Alexander* keleti hadjárata (231–233) során hunyt el.¹⁵⁶ A felirat (IGLS 4, 1375) sérültsége miatt sem nevét, sem halálórási életkorát nem ismerjük, annyit tudunk róla, hogy a második *cohorsban* a *secundus princeps prior* alatt szolgált. Nem ő lehetett az egyetlen *pannoniai* (s vélhetően *savariai*) az egységben, legalábbis a felirat megmaradt utolsó sorai erre utalnak: *colleg[ae m]unicip[ii] et do[mi] cont[ubernali]*.

A *legio* a *Severusok* személyes támasza volt, hiszen főként az őket támogató területekről toborozták/válogatták katonáit is, ezért sem meglepő, hogy *pannoniai*akat is találni soraikban. Nem csupán *Italia* és az uralkodók utolsó védvonalát jelentették, szükség esetén a fenyegetett határszakaszokra küldhették őket, illetve részt vettek a *Severusok* szinte mindegyik hadjáratában. A *legiónak* 216-ban *Aelius Triccianus* személyében talán *pannoniai* származású¹⁵⁷ parancsnoka lett, aki nagy szigorúsággal és fegyelemmel vezette az egységet. Azonban bizalmi helyzetét kihasználva alighanem összejátszott *Caracalla* meggyilkolásában a szintén lovagi rendű testőrparancsnokkal,¹⁵⁸ *Macrinusszal*, vagy legalábbis támogatta uralmát, aki ezért cserébe *Pannonia Inferior* helytartójává tette.¹⁵⁹ A *legio* azonban hűségesebbnek bizonyult a *Severusokhoz*, a *legio* és parancsnoka az elsők között állt át *Elagabalus* oldalára (ebben alighanem jelentős szerepe volt a *Macrinus* párti *Triccianus* rossz emlékű parancsnokságának is), amiért később meg is kapta *Elagabalustól* a *pia felix fidelis aeterna epithetonokat*, az egység élére *P. Valerius Comazont* nevezte ki a császár.¹⁶⁰

¹⁵⁰ RICCI 2000.

¹⁵¹ A legénység összetétele változatos volt: 24 thrák, 9 *pannoniai*, 10 *italicus*, 3 *illyr* (*pannoniai* vagy *dalmatiai*), 1 *daciai*, 2 *syriai*, 2 *africai* és 1 *aegyptusi* (RICCI 2000. 403.) katona származása azonosítható.

¹⁵² Egy *laviniumi* felirat (AE 1968, 108) is talán a *legio II Parthica* egy *pannoniai* származású katonájának állított emléket.

¹⁵³ AÉ 1964, 14.

¹⁵⁴ [Val]entinus *d(omo) Siscia*, [Marc]ellin(us) *d(omo) Siscia*

¹⁵⁵ Alighanem *poetovioi* volt *Caius Iulius Glaus*, aki valamikor *Caracalla* uralkodása idején állított *praetorianusként* elhunyt fivéreként vagy bajtársának sírfeliratot (CIL VI, 2579).

¹⁵⁶ VAN RENG 2000. 408. Itt még további két elhunyt *pannoniai* sírfelirata is előkerült, az egyik *L. Septimius Viator*, a *legio lanciariusa* (*natione Pannonius* – AE 1993, 1574=AE 2008, 1523), a másik a *poetovioi* származású *signifer*, *M. Ulpus Ianuarius* volt (*Poetovione* – CIL III, 6700).

¹⁵⁷ Ehhez a vitához lásd MÖCSY 1985. 165–167, ŠAŠEL 1992. 175; RICCI 1993. 146.; KOVÁCS 2007. 171.

¹⁵⁸ CASS. DIO LXXVIII 5.2–5; HER. IV. 14. 2.

¹⁵⁹ SCOTT 2008. 63. Sőt talán *Pannonia Superior* helytartója is volt egyszerre (KOVÁCS 2007. 171).

¹⁶⁰ DOBSON 1978. 292–293. Nr. 189.

SAVARIAI SZÁRMAZÁSÚ CIVIL SZEMÉLYEK PANNONIÁN KÍVÜL

Nagyon kevés azon feliratos emlékek száma, amik pusztán *Savariából* elkerült civil személyeket említene, a civilek többsége katona családtagjainak köszönhetően került el a tartományból. A kivételek közé tartozik *Titus Caesius Iustinianus*, aki *Savaria decurioja* volt, ezt követően a *quaestori*, a *duumviri* majd a *duumvir quinquennalis* tiszte is betöltötte, majd *flamenként* zárta pályafutását. Azonban valószínűleg nem csak több évnyi közéleti pályafutás kapcsolta a városhoz, *Claudia tribusa* arra utal, hogy *Savariában* született, noha felmenői alighanem *aquileiaiak* voltak.¹⁶¹ Felirata¹⁶² *Germania Inferior* területén, a *batavusok* földjén az egykori *Noviomagustól* nem messze található Ruimelből került elő.¹⁶³ Ráadásul sírfeliratról van szó, amit maga, felesége és gyermeke¹⁶⁴ számára állított, tehát egész családjával kelt útra. Bár feliratán nem utal erre, de felvethető, hogy esetleg kereskedő volt az illető, s ebből az okból került *Germania Inferiorba*.¹⁶⁵ Mindenesetre önmagában még ez is nehezen magyarázná, hogy miért vitte magával a családját is. Lehetőségként felmerül az is, hogy esetleg fia valamelyik itt állomásozó egységben szolgált, de teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy miért települt át valamikor a II–III. század folyamán *Pannoniából*.

Iustianusszal ellentétben a kelta felmenőkkel rendelkező *Sisata*¹⁶⁶ (*Claudia Savaria*), *Vaussus* lánya¹⁶⁷ nem nyugatra, hanem keletre ment, mára elveszett sírfelirata¹⁶⁸ *Apulum*ban került elő, amit férje, a vélhetően nem *pannoniai származású Iestinius Super*¹⁶⁹ állított. Valamikor a II. század folyamán költözhettek *Daciába*. Nem tudni, hogy mennyire játszott szerepet a döntésükben az, hogy *Apulum* környékén más *pannoniaiak*, elsősorban katonák is éltek.¹⁷⁰ *Italia* után *Daciából* ismert a második legtöbb *pannoniai származású* polgári személy.¹⁷¹ Nyilván a *Daciában* való

¹⁶¹ FORNI 1956. 13.

¹⁶² CIL XIII, 8772.

¹⁶³ Ez a meglepő felirat bizonyosan nem későbbi korokban került oda, hanem „eredeti” lelőhelyről van szó.

¹⁶⁴ Fia és a lánya is lehetett, a feliratról nem megállapítható, annak ellenére, hogy jobbára a fenti formában oldják fel a szöveget.

¹⁶⁵ A tartományból ismertek más *Caesii* (CIL XIII, 8012; CILXIII, 8591; CIL XIII, 12052; GraffBonn 363), de velük való rokonsága nem bizonyítható.

¹⁶⁶ A *Sisata* név mindössze három feliratról ismert, a fentén túl még egy *savariai feliraton* (RIU 1, 49) és egy *sarmizegetusai feliraton* fordul elő. IDR III/2, 380: *D(is) M(anibus) | Antonia Sisiata vix(it) an(nos) LX | C(aius) Iul(ius) Rusticinus vix(it) an(nos) XL | Antonia Protogenia vix(it) an(nos) XXVI | C(aius) Iul(ius) Rusticus matri fratri | et coniugi karissim(is)*. Meglehet, hogy a rajta szereplő *Antonia Sisiata* is *savariai* volt, vagy legalább felmenői *Savaria* környékéről származtak.

¹⁶⁷ Legalábbis a *Sisi*, *Sisio*, *Sisui* (MEID 2005. 288) és a *Vasso* nevek (MEID 2005. 209–210) előfordulnak *Pannoniában*.

¹⁶⁸ CIL III, 1221.

¹⁶⁹ A környező provinciák egyikéből származhatott (BALLA – TÓTH 1968. 119.).

¹⁷⁰ CIL III, 1004; CIL III, 1008.

¹⁷¹ A *Dacia* és *Pannonia* közötti kapcsolathoz lásd BALLA – TÓTH 1968.

¹⁷² A *Pannoniából Daciába* került auxiliáris egységek katonái számára kiadott diplomák lelőhelye gyakorta ismeretlen (RMD V, 351; ECK – PANGERL 2011. 236.; AnÉp 2010, 1857; RMD IV, 226 – egy *boius* katonai diplomája, *pannoniai származása* bizonytalan), azonban bizonyosan voltak, akik *Daciában* telepedtek le (*Porolissum* – RMD I, 21; *Apulum* – RMD I, 26; Gherla – RMD I, 35; *Samum* – RMD V, 404). Az okmányok közös vonása, hogy a II. század első felében adták ki őket.

letelepedésben, a *veteranus*ok esetében, a *Daciában* töltött katonaévek is jelentős szerepet játszottak,¹⁷² ám hogy nem ez volt az egyetlen ok, jól jelzik „civil” személyek feliratai is.¹⁷³ Talán *Sisiatát* és férjét az újrakezdés lehetősége sodorta ebbe az új provinciába.

Flavius Vettius Titus ([d]om *Cl Savar*) azért került *Raetiába*, mert a *raetiai procurator* alá tartozó *fiscus Raeticus advocatus* volt, ez a tisztség már a lovagi *cursus honorum* előszobája volt, azonban *Titus* még azelőtt meghalt, 49 éves korában, hogy feljebb léphetett volna. 14 000 *sestertius*ból készült, két *libertusa* és örököse, *Quintilianus* és *Fortunatus* által emelt síremléke (IBR 176) is jelzi, hogy korántsem tartozott a társadalom szegényebb tagjai közé.

Ismert továbbá néhány személy, akik nevük miatt kapcsolhatóak a városhoz. *Aquileiában* egy szabados házaspár egyike a *Petronia Savarina* nevet viselte.¹⁷⁴ A *Petronius*ok is azon *aquileiai* kereskedő családok közé tartoztak, melyek az elsők között vettek részt a pannoniai kereskedelemben, segítve ezzel a tartomány romanizálódását.¹⁷⁵ Minthogy helyi érdekeltségeik miatt is adhatták neki ezt a nevet, nem biztos, hogy *Savarina savariai* származású vagy ott szerzett rabszolgán volt. Azonban érdekes, hogy *Savarina* és férje fiukat *Aquilinus*nak nevezték el, talán az *Aquileiához* hasonlító hangzása miatt.

Rómában egy 19 éves korában elhunyt fiú, *Aurelius Victor* számára emeltek szülei, *Iulia Marcia* és *Aurelius Savarius* síremléket.¹⁷⁶ A nevek alapján a felirat leginkább a III. századra tehető, *Savarius* nem feltétlenül volt pannoniai származású, de felmenői révén alighanem kapcsolatba hozható *Savariával*. Talán valamelyik Rómában szolgáló *savariai* katona leszármazottja lehetett.

GENTILICIUMOK VIZSGÁLATA

A negyvennyolc ismert *gentilicium*ú személyből tizenegy a *Valerius* nevet viseli, ezzel ez a leggyakoribb a vizsgált személyek között,¹⁷⁷ vélhetően, legalább részben, ezen személyek ősei az egykor *Savariában* letelepített *veteranus*ok lehetettek. Ugyancsak itáliai felmenőkre utaló névvel rendelkezett a többség: *Aemilius*,¹⁷⁸ *Antonius*,¹⁷⁹ *Atilius*,¹⁸⁰ *Cassius*,¹⁸¹ *Cervonius*,¹⁸²

¹⁷³ Kivétel nélkül a II. század első felére tehetőek: egy Verepatakon (*Alburnus Maior*) előkerült, i.sz. 142-ben íródott rabszolga adásvételét megőrkítő viasztáblán (IDR I, 37) egy bizonyos *Dasius Breucus* szerepel; egy szintén Verespatakról származó sírfelirat (CIL 1263) állíttatója pedig egy *B(r?)eucus* nevet viselő rabszolga volt. *Sarmizegetusa*ban *Caius Titius Agathopus* emelt oltárt (IDR III/2, 165), aki *Siscia* és *Sarmizegetusa Augustalisa* volt, és alighanem a Titusok agenseként (BALLA – TÓTH 1968, 119; PISO 2006. 105.) került, rabszolgaként vagy már szabadosként a tartományba.

¹⁷⁴ CIL V, 8336.

¹⁷⁵ ALFÖLDI 1936. 36.; CSAPLÁROS 2007. 82.

¹⁷⁶ CIL VI, 13266.

¹⁷⁷ Sem a Birodalom egészében (MÓCSY 1959. 160; ALFÖLDY 1964. 137), sőt ott, ahol a császári *gentilicium*ok ritkák, ott a leggyakoribb nevek közé tartozik (MÓCSY 1983. 16–18).

¹⁷⁸ MÓCSY 1959. 150.

¹⁷⁹ Noha keleti származásra is utalhat, jelen esetben is inkább az *italiai* felmenőket jelez (Vö. MÓCSY 1959. 151.)

¹⁸⁰ MÓCSY 1959. 151., OPEL I, 199.

¹⁸¹ *Cassius nomen Italiában* és *Dalmatiában* volt a leggyakoribb, de a Birodalomban mindenütt nagyobb számban megtalálható volt (MÓCSY 1959. 153; BARKÓCZI 1964. 301; OPEL II, 41).

¹⁸² Egyértelműen *italiai* származást jelez (MÓCSY 1959. 153.; OPEL II, 51.).

Cornelius,¹⁸³ *Didienus*,¹⁸⁴ *Ferrasius*,¹⁸⁵ *Gallonius*,¹⁸⁶ *Helvius*,¹⁸⁷ *Licinius*,¹⁸⁸ *Marcus*,¹⁸⁹ *Opponius*,¹⁹⁰ *Pollentius*,¹⁹¹ *Postumius*,¹⁹² *Tullius*,¹⁹³ *Vettius*.¹⁹⁴ Alighanem többségük a *Savariát* létrehozó *veteranusok* leszármazottja lehetett, akik tovább ápták, a valószínűleg generációk óta a családban öröklődő, katonai hagyományokat. 17 személy visel császári *gentiliciumot*, azonban az öt *Iulius*¹⁹⁵ ősei alighanem betelepülők voltak, a két *Flavius* pedig nem feltétlenül uralkodói adományozásnak köszönheti polgárjogát. A három *Claudius*, a négy *Ulpus*, az egyetlen *Aelius* és a két *Aurelius* esetében merülhet fel, hogy őseik talán a város *territoriumán* élő bennszülöttek vagy későbbi betelepülők lehetettek, azonban ők még a negyedét sem képezik a tárgyalt személyeknek. Egy személy származása nehezen meghatározható: *Gemanus*.¹⁹⁶

[P. Ae]l. *Septimus* ([nati]one Cl *Savaria* – CIL VI, 3287) Roma eq sing Aug – II. sz.

M. *Aemilius* M. f. Cl. *Fuscus* – (Sava – CIL XIII, 6825) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (76/77?)

[.] Anton. M. f. Cl. *Euscinus* (Savar – CIL VI, 32640) Roma pr. – III. sz.

Atilius *Marcianus* (domu [sic!] *Savaria* – CIL XIV, 2272) Albanum leg II Parth – 204 után

T. *Aurelius* *Armenius* (nat *Savarie*! – CIL VI, 3192) Roma hast. eq sing Aug – II. sz.

M. Aur. M. f. Cl. *Carinus* (Savari – CIL VI, 32624) Roma pr. – III. sz.

C. *Cassius* C. f. Cl. *Longinus* (Sav – CIL XIII, 6829) Mogontiacum, Germ. leg I Ad – 70–85 (78/79?)¹⁹⁷

T *Cerv[oni]* *Lucius* (natus *Savaria* – CIL III, 264) Ancyra, Galatia c leg XVI Fl F – III. század

Ti. Cl[audiu]s *Barba* (Savar – CIL VI, 32536) Roma spec. coh III/IIII pr. – III. sz.

T[i. Cl]audiu]s *Priscus* (Savar – CIL VI, 32536) Roma spec. coh III/IIII pr. – III. sz.

Ti. *Claudius* Ti. f. *Rufinus* (Savar – CIL VI, 1058) Roma c coh V *vigilum* – 210

¹⁸³ Főként Észak-Itáliában fordult elő (Mócsy 1959. 153), illetve Hispaniában (OPEL II, 76.).

¹⁸⁴ *Italiai* (Mócsy 1959. 154.).

¹⁸⁵ *Italiai* (BARKÓCZI 1964. 301.).

¹⁸⁶ *Italiai* (Mócsy 1959. 154.; OPEL II, 160.).

¹⁸⁷ Elsősorban *italiai* eredetre utal (Mócsy 1959. 155. OPEL II, 176.).

¹⁸⁸ A *Licinius gentilicium* egyébiránt birodalomszerte elterjedt (Mócsy 1959. 155.; BARKÓCZI 1964. 301.; OPEL III, 26–27.).

¹⁸⁹ *Marcus* birodalomszerte gyakori *nomen*, az európai latin nyelvű tartományok közül *Hispania* után *Pannoniában* volt a legnépszerűbb (BARKÓCZI 1964. 302; OPEL III, 56–57). BARKÓCZI szerint *italicus* (BARKÓCZI 1964. 267.).

¹⁹⁰ Észak-Italiai (Mócsy 1959. 157.).

¹⁹¹ *Italiai* (OPEL III, 148.).

¹⁹² *Italiai* (Mócsy 1959. 158.).

¹⁹³ *Italiai* (Mócsy 1959. 160.).

¹⁹⁴ OPEL IV, 163.

¹⁹⁵ Őseik valamelyik *Iulius*-dinasztiabeli uralkodótól (*Caesar*, *Augustus*, *Caligula*) kaptak polgárjogot, noha birodalomszerte a leggyakoribb császári *gentilicium*, de *Pannoniában* igen ritka, kiváltképp a bennszülöttek között, legfeljebb a *Caius* és *Tiberius* nevet viselők tarthatók annak. Előbbiek esetlegesen észak-italiai (Mócsy 1959. 148.).

¹⁹⁶ Ritka név, Mócsy felveti, hogy talán illyr (Mócsy 1959. 155; OPEL II, 166).

¹⁹⁷ A korábbi kutatás felvetette, hogy *Longinus* fia volt a *Claudia tribus*beli *Caius Cassius Valens* a *Claudia tribus*ből, akinek töredékes felirata szintén *Mogontiacumból* került elő. (Vö. Mócsy 1959 219. n. 90/9.; DOBÓ 1975. 43. Nr. 143.). Azonban origójaként nem *Savaria*, hanem *Varvaria* szerepel a feliraton, így kettejüknek nincs közük egymáshoz.

- L. Cornelius Augurinus* (Saba – CIL VI, 32627), Roma *coh X pr* – III. sz.
- L. Didienus Seneca* (Sa[varia] – CIL VI, 32515) Roma *coh VI pr* – 135–137
- Publius Ferrasius Claudia Avitus* (Savaria – CIL XIII, 6646) Mogontiacum, Germania – 191
- [.] *Flav. T. f. Cl. Crispinus* (Sava – CIL VI, 32640) Roma *pr* – III. sz.
- L. Flavius L. f. Cla. Sabinus* (Savariens – CIL XVI, 18) Africa *coh XIII urbana* – 85
- C. Gallon. Fronto* (Savari – CIL VI, 32536) Roma *spec. coh III/III pr* – III. sz.
- Germ. Taurinus* (AE 1946, 148) Roma *coh X pr* – III. sz.
- L. Helvius L. f. Clau. Victor* (Savaria – AE 1967, 33) Roma *pr* – II. sz.
- C. Iulius C. f. Cla. Florus* (Savaria – CIL VI, 2710) Roma *coh VIII pr* – I–II. sz.
- Ti. Iulius Restitutus* (Savaria – CIL VI, 32515) Roma *spec. coh V pr* – 135–137
- Ti. Iuli. T. Cl. Martialis* (Savaria – AnÉp 1988, 1043) Satala, Capp. *leg XV Ap* – 118–127
- C. Iulius Victor* (nat Pann Cl Savaria – CIL VI, 3272) Roma *eq sing Aug* – II. sz.
- C. Iulius* [---] (Cl Sava[ria] – AE 1993, 334) Roma *eq sing Aug* – II. sz.
- C. Lic. C. f. Cl. Mannadius* (Savar – CIL VI, 32624) Roma *pr* – III. sz.
- C. Marcius Proculus* (domo Sa[v ---] – CIL VI, 2877) Roma *coh X urbana* – I. sz.
- Q. Marcius Q. f. Cl. Rufus* (Savaria – CIL VI, 3276) Roma *dec eq sing Aug* – II. sz.
- P. Opponius Iustus Aculeiensis* (Savaria – AnÉp 1953, 93) Mogonticaum arch. *leg XXII Pr pf* – II. sz.
- L. Pollentius Dextri L. fil.* (domo Saver! – AE 2012, 989) Aventicum, Germ. *leg I Ad* – 70–85 (73/74?)
- P. Postumius Florentinus* (Savaria – CIL VI, 32515) Roma *spec. coh V pr* – 135–137
- [A:?] *Tullius A. f. Cl. Romulus* (Sava – CIL VI, 32640) Roma *pr* – III. sz.
- Ulpus* [I]an[u]arius (natione Pannoniae superiore C Savari[a] vico Voleucinis – CIL VI, 3300)
Roma *sing eq Aug* – III. sz.
- M. Ulpus M. f. Iustinus* (domo Savaria – CIL VI, 3336) Roma *frum leg II Ad* – III. sz.
- M. Ulpus Cl. Magnus* (Sav – AE 1927, 146) Neapolis, Palaestina c *leg V Mac* – II. sz.
- M. Ulp. Valens* ([nat Pann Cl Sav]aria – CIL VI, 3291) Roma *sign eq sing Aug* – II. sz.
- L. Valerius Adiutor* (Savar – CIL VI, 32520) Roma *tub. coh V pr* – 159–161
- L. Val. L. f. Cl. Celer-* (Savariens – RMD IV, 213) Africa *coh XIII urbana* – 85
- [---V]alerius [---f.] *Cla. Cr[i]spus* (Sav – CIL XIII, 11847) Mogontiacum, Germ. *leg I Ad* – 70–85 (82/83?)
- L. Valerius L. f. Cla. Longinus* (Savar – CIL V, 943) Aquileia, Regio X. *coh XIII urbana* – I. sz.
- C. Valerius Lupus* (Sab – CIL VI, 32627) Roma *coh X pr* – III. sz.
- C. Valerius Marcellinus* (Savar – CIL VI, 32627) Roma *coh X pr* – III. sz.
- [Vale]rius Maximianus (Savar – CIL VI, 32538) Roma c *coh III pr* – 212/213
- Tit. Val. C[la.] Mont[a]n* (Savar[ia] – CIL XIII, 6832) Mogontiacum, Germ. *leg I Ad* – 70–85 (79/80?)
- C. Valerius C. f. [P]udens* (Sava[ria] – CIL XIII, 6850) Mogontiacum, Germ. *leg I Ad* – 70–85 (74/75?)

T. Valerius T f Cla Pudens (Sav – CIL VII, 185) Lindum, Brit. *leg II Ad* – 71–77

T. Valerius L. f. Claudia Seneca (Savar – RIB 1, 480) Deva, Brit. *leg II Ad pia fidelis* – 77–83

[FI] *Vettius Ti[tus](?) ([d]om Cl Savaria* – IBR 176) Raetia – II. sz.

[Si] *siat[a] Vaussi fil. Claudia Savaria* (CIL III, 1221) Apulum, Dacia – II.sz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

AE = *L'Année Épigraphique*. Paris, 1888–

Cass. Dio. = U. P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, 3 vols. Berlin: Weidmann, 1895–1901. (repr. 1955).

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1862–

IBR = VOLLMER, FRIEDRICH: *Inscriptiones Baivarum Romanae, sive inscriptiones provinciae Raetiae adiectis Noricis Italicisve*. München 1915

EDR = Epigraphic Database Rome (http://www.edr-edr.it/en/present_en.php) Hozzáférés: 2018.12.30.

Her. = HÉRODIANOS: *Τῆς μετὰ ΜαρχονΒασιλεως ιστοριαι*. Ab excessu divi Marci. Ed. STAVENHAGEN, K.: *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*. Leipzig, 1922 (repr. Stuttgart, 1967).

IDR = *Inscriptiones Daciae Romanae*. București, 1975–

ILS = DESSAU, HERMANN: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin, 1892–1916

OPEL = LŐRINCZ, BARNABÁS (composuit et correxit): *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum P-IV*, Wien – Budapest, 1999–2005

RIB = Roman Inscriptions of Britain

RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*

RMD = HOLDER, PAUL – ROXAN, MARGARET M.: *Roman Military Diplomas*. London, 1978–2006

RSS = MÓCSY, ANDRÁS – SZENTLÉLEKY, TIHAMÉR: *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, 1971

SHA = *Scriptores Historiae Augustae* I–II. Ed. E. HOHL. Leipzig, 1965

Szakirodalom

ACRUDOAE, IONUȚ (2012): Militaries from Pannonia in the Imperial Fleet at Misenum and Ravenna (First–Third Centuries AD). Prosopographical Aspects. *Studia Antiquae et Archaeologica* XVIII, 127–160.

AGÓCS NÁNDOR (2018): *'Dignitas, auctoritas, maiestas és potestas' Pannoniában. A politikai-, vallási- és gazdasági hatalom ismert pannonai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig.* Pécs, (Doktori disszertáció).

ALFÖLDI ANDRÁS (1936): Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti keretei. *Századok* 70/1–3, 1–37, 70/4–6, 129–162.

ALFÖLDY GÉZA (1963): Aquincum vallási életének története. *Budapest Régiségei* 20, 47–69.

ALFÖLDY GÉZA (2001): Arcobriga in Hispanien, ein flavisches Municipium. *ZPE* 73, 239–250.

BALLA LAJOS – TÓTH ISTVÁN (1968): Adatok Pannónia és Dácia kapcsolataihoz. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967*, 119–130.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ (1964): The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *AArchHung XVI*, 257–356.

BENEFIEL, REBECCA R. J. (2001): A New Praetorian Laterculus from Rome. *ZPE* 134, 221–232.

BÉRARD, FRANÇOIS (2015): *L'armée romaine à Lyon*. Roma, École française de Rome.

LE BOHEC, YANN: Legio III Augusta. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 373–381.

BIRLEY, ERIC (1988): Pannonians in Roman Britain. *ZPE* 73, 151–155.

BISHOP, MICHAEL C. (2012) *Handbook to Roman Legionary Fortresses*. Barnsley, Pen & Sword

BREEZE, DAVID J. (1993): The Organization of the Legion: the First Cohort and the Equites Legionis. In BREEZE, DAVID J. – DOBSON, BRIAN: *Roman Officers and Frontiers*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 65–70.

BOSCH, EMIN (1967): *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BRELICH, ANGELO (1938): Aquincum vallási élete. In *Laureae Aquincenses I. Diss. Pann. II: 11*. Budapest, 20–142.

COOLEY, ALISON E. (2012): *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City, Cambridge University Press.

CSAPLÁROS, ANDREA (2007): Kereskedelemmel foglalkozó személyek és családok a római kori Pannoniában a Borostyánkő út mentén Salla és Scarbantia között. In BÍRÓ SZILVIA (szerk.): *FIRKÁK 1*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. 81–94.

DEAN, LINDLEY RICHARD (1916): *A Study of the Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*. Intelligencer Print, Lancaster, PA.

DOBÓ ÁRPÁD (1975): *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DOBSON, BRIAN (1978): *Die primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges*. Köln–Bonn, Rheinland-Verlag GmbH – Rudold Habelt Verlag GmbH

DOBSON, BRIAN (1993): The Significance of the Centurion and „Primipilaris” in the Roman Army and Administration. In BREEZE, DAVID – DOBSON, BRIAN: *Roman Officers and Frontiers*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 143–185.

VON DOMASZEWSKI, ALFRED – DOBSON, BRIAN (1967): Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage Einführung, Berichtigugb und Nachträge von Brian Dobson. Köln–Graz. DURRY, MARCEL (1939): *Les cohortes prétoriennes*. Paris, De Boccard.

ECK, WERNER (1975): Die claudische Kolonie Apri in Thrakien. *ZPE* 16, 295–299.

ECK, WERNER – PANGERL, ANDREAS (2011): Drei Konstitutionem im Jahr 123 für Truppen von Dacia Porolissensis unter Präsidialprokurator Livius Gratus. *ZPE* 176, 234–242.

ECK, WERNER – PANGERL, ANDREAS (2016): Das früheste Zeugnis für die Stationierung der cohors XIII urbana in Africa: 11. Juni 79 n.Chr. *ZPE* 199, 176–183.

FITZ JENŐ (1972): The Excavations in Gorsium. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24, 3–52.

FORNI, GIOVANNI (1956): Die römischen Tribus in Pannonien. *Carnuntum Jahrbuch* 1956, 13–22.

FRANKE, THOMAS (2000a): Legio XXII Primigenia. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 95–104.

FRANKE, THOMAS (2000b): Legio XIV Gemina. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 191–202.

FREIS, HELMUT (1967): *Die cohortes urbana. Epigraphische Studien 2. Beihefte der Bonner Jahrbücher Band 21*. Köln, Böhlau Verlag.

GONZALEZ, JULIO RODRÍGUEZ (2003): *Historia de las Legiones Romanas*. Madrid, Almena.

KOVÁCS PÉTER (2005): C. Iulius Passar I. Some notes on the laterculus CIL VI 32627. *SpecNov* Tom. XIX. 55–61.

KOVÁCS PÉTER (2007): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum*. Budapest, Pan Kiadó.

KRÜGER, MARIE-LOUISE (1972): *Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. II. Teil: Die dekorativen Reliefs (militärische Ausrüstungsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente)*. CSIR Österreich I/4. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

LETTICH, GIOVANNI (2003): *Itinerari epigrafici aquileiesi. Guida alle epigrafi esposte nel Museo Archeologico Nazionale di Aquileia*, Triest, Editreg.

LŐRINCZ BARNABÁS (2000a): Legio I Adiutrix. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 151–158.

LŐRINCZ BARNABÁS (2000b): Legio I Adiutrix. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 159–168.

LŐRINCZ BARNABÁS (2000c): Zwei Militärdiplome aus Dunántúl (Ungarn). *Arheološki vestnik* vol. 51. no. 1. 249–252.

LŐRINCZ BARNABÁS (2001): *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wien, E. Becvar GmbH.

MATTERN, MARION (2005): *Römische Steindenkmäler aus Hessen südlich des Mains sowie vom bayerischen Teil des Mainlimes. CSIR Deutschland Band II, 13, Germania Superior*. Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

MEID, WOLFGANG (2005): *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest, Archarolingua

MERLAT, PIERRE (1960): *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*. Paris, Presses universitaires de France.

MITCHELL, STEPHEN – FRENCH, DAVID (2012): *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra). Vol. I From Augustus to the End of the Third Century AD I*. München, Verlag C. H. Beck.

MIŠKIV, JESENKA (1997): Roman military diploma from Slavonski Brod. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* vol. 30–31. no. 1. 83–102.

MÓCSY ANDRÁS (1959): *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÓCSY ANDRÁS (1985): Aelius Triccianus származása. *Archaeológiai Értesítő* 112. kötet 1. sz. 165–168.

MÓCSY ANDRÁS – SZENTLÉLEKY TIHAMÉR (1971): *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOSSER, MARTIN (2008): *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*. Wien, Phoibos Verlag.

NAGY TIBOR (1942): Vallási élet Aquincumban. In SZENDY KÁROLY (szerk.): *Budapest Története*. Budapest az ókorban. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 386–463.

PANCIERA, SILVIO (2006): Un cittadino di Claudia Savaria a Bonn. In PANCIERA, SILVIO: *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti: scritti vari editi e inediti (1956–2005) con note complementari e indici*. Roma, Edizioni Quasar. 567–570.

PASSERINI, ALFREDO (1939): *Le coorti pretorie*. Roma, Agnello Signorelli.

PASTOR, SIMONE (2011): The Divinities of the World of Amphitheater in the Balkan-Danubian Provinces. Epigraphic and Iconographic Evidences of the Cult of Nemesis. *AArchHung* vol. 62. issue 1. 75–89.

PISO, IOAN (2000): Les légions dans la province de Dacie In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 205–226.

REDDÉ, MICHEL (2000): Les Marins. In ALFÖLDY, GÉZA – DOBSON, BRIAN – ECK, WERNER (Hg.): *Kaiser, Heer und Gesselschaft in der Römischen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart. 179–189.

RICCI, CECILIA (1993): Balcanici e danubiani a Roma. Attestazioni epigraphiche di abitanti delle province Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I–III sec.). In MROZEWICZ, LESZEK – ILSKI, KAZIMIERZ: *Prosopographica*. Poznań, Wydawca Verlag. 141–208.

RICCI, CECILIA (2000): Legio II Parthica. Una messa a punto. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 397–406.

RICCI, CECILIA (2011): „In custodiam Urbis”: Notes on the „cohortes urbanae” (1968–2010). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* Bd. 60. H. 4. 484–508.

ŠAŠEL, JAROSLAV (1992): Zur Rekrutierung der Prätorianer. In BRATOŽ, RAJKO – ŠAŠEL-KOS, MARJETA (ed.): *Opera selecta. Situla 30*. Ljubljana, Narodni Muzej Ljubljana. 379–385.

SCOTT, ANDREW G. (2008): *Change and Discontinuity within Severan Dynasty: The Case of Macrinus*. (PhD Dissertation). New Brunswick, New Jersey.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1965): *Die Equites Singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts*. *Antiquitas 11*. Bonn, Rudolf Habelt Verlag.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1992): *Roman Army Studies. Vol. 2*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Stuttgart.

SPEIDEL, MICHAEL P. (1994): *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*. Köln–Bonn, Rheinland-Verlag GmbH – Rudold Habelt Verlag GmbH.

STARR, CHESTER G. (1941): *The Roman Imperial Navy 31 B.C. – A.D. 324*. New York, Cornell University Press.

SZÉKELY MELINDA (2014): „Pannonia terra creat, tumulat Italia tellus”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* vol. 54. no. 1. 73–80.

SZÉKELY MELINDA (2015): Pannoniai lovas testőrök Rómában. In SZÉKELY MELINDA – HORTI GÁBOR (szerk.): *Res Militares Antiquae II. A II. Ókori Had- és Fegyvertörténeti Konferencia tanulmányai*. Szeged, JATEPress. 163–174.

SZENTLÉLEKY TIHAMÉR (1968): Újabb keleti kultuszemlékek Savariában. *Filológiai Közölny* 14. évf. 3–4. sz. 377–384.

TÓTH ENDRE (2011): Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Étesítője* 34. évf. 2. sz.

TÓTH ISTVÁN (1971): A savariai Juppiter Dolichenus-szentély feliratos emlékeiről. – Über die inschriftlichen Denkmäler des Dolichenus-Heiligtums von Savaria. *Archaeológiai Értesítő* 98. kötet. 1. sz. 80–84.

TÓTH ISTVÁN (1986): Lebenslauf von L. Octavius Faustianus. *SpecNov* Tom. 2. 41–56.

VAN RENGEM, WILFRIED (2000): La IIe Légion Parthique à Apamée. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 407–410.

VÁGÁSI TÜNDE (2014): *A pannoniai katonaság vallási élete aprincipátus korában. Mithras és Jupiter Dolichenus-kultuszának feliratos emlékei.* (MA szakdolgozat) Budapest.

WEBER, EKKEHARD (1982): Bronzeinschriften und Inschriften auf Bronze. *Römisches Österreich* 9/10 (1981–1982). 209–234.

WEISGERBER, LEO J. (1968): *Die Namen der Ubier*. Köln – Opladen, Springer Fachmedien Wiesbaden.

WHEELER, EVERETT L. (2000): „Legio XV Apollinaris”: From Carnuntum to Satala – and beyond. In LE BOHEC, YANN (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, Diffusion De Boccard. 259–308.

ZACCARIA, CLAUDIO (1985): „Testimonianze epigrafiche dei rapporti tra Aquileia e l’Illirico in età imperiale romana” In *Antichità Altoadriatiche XXVI, Aquileia, la Dalmazia e l’Illirico Vol. I*. Trieste, Università di Trieste. 85–120.